

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AƏZRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTƏN EYVAZ qızı ABDULLAZADƏ

**XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF DİL MATERIALLARINDAN
İSTİFADƏ İMKANLARI**

İxtisaslaşma: HSM–060103 - Xarici dilin tədrisi metodikası və metodologiyası

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Elmira Əyyub qızı Əliyeva

fil. f. d., b/m.

BAKİ – 2022

M Ü N D Ə R İ C A T

	GİRİŞ.....	3
I FƏSİL	XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARININ ÜMUMDİDAKTİK VƏ PSIXOLİNQVİSTİK ƏSASLARI.	
	1.1.Xarici dilin tədrisində dil və nitq bacarıqlarına verilən tələblər.....	9
	1.2. Xarici dil təlimində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixolinqvistik əsasları.....	24
II FƏSİL	XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ İMKANLARI	
	2.1.Xarici dil bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təklif olunan çalışmalar sistemi.....	41
	2.2. Xarici dil bacarıqlarının aşılınması ilə bağlı keçirilən eksperimentin nəticələrinin təhlili.....	60
	NƏTİCƏ.....	71
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	73

GİRİŞ

Dil Tanrının ilahi nemətidir. İnsanı heyvandan fərqləndirən dildir. Dil insanın ən gözəl sərvətidir. Dil cümlələrdə birləşən, lakin hər bir sözün ayrı bir mənə daşdığı sözlər toplusudur. Əslində, sözlər xüsusi üsullarla bir araya gətirilir ki, biz də ondan mənə alırıq. Dil təsadüfi davranış deyil, müəyyən əməllərin təyin olunmuş mənələrə malik olduğu kimi qəbul edildiyi yerlərdə sistematikdir. Aşağıdakı təriflər dilin mənasını daha aydın ifadə edir:

- B.Blox və G.L.Trager-ə görə – “Dil bir sosial qrupun fəaliyyət göstərdiyi ixtiyari səs simvolları sistemidir” [21, s.5].
- V.Allene görə – “Dil düşüncələri çatdırmaq üçün bir vasitədir” [65].
- O.Cespersonə görə – “Dil insan vərdişlərinin məcmusudur, məqsədi fikir və hissləri ifadə etməkdir” [41, s.21].
- M.Websterə görə – “Dil, dilin və ona bitişik səs orqanlarının hərəkəti nəticəsində yaranan, səslənən, ifadəli insan nitqidir” [65, s 73].

Bütün bu təriflərə əsasən aydın olur ki, dil bir sosial qrupun düşüncə və hisslərini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Dünyada mövcud olan çoxsaylı dillərdən biri də dünya xalqları arasında linqvo franka rolunu daşıyan ingilis dilidir. Daşdığı bu mühüm statusa görə o, bir çox ölkələrdə ikinci dil və ya xarici dil kimi tədris olunur. Cəmiyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq təhsil sistemində xarici dillərin öyrənilməsinə xüsusi maraq müşahidə olunur. Xarici dillərə olan cəhdləri bir neçə səbəblə, məsələn, dünyaya səyahət etmək, müxtəlif mədəniyyətlərin və ölkələrin nümayəndələri ilə ünsiyyətdə öz bilik və dünyagörüşünü genişləndirmək, dünya klassiklərini orijinal mənbələrdən oxumaq, dünya elminə inteqrasiya etməklə və s. izah etmək mümkündür. Bu qeyd edilənləri isə qloballaşan dünyada ən azı bir xarici dil bilmədən həyata keçirmək mümkün deyildir.

Xarici dillərin öyrənilməsi isə uzun və gərgin zəhmət tələb edən prosesdir və yeni vərdiş və bacarıqların praktikaya tətbiqini tələb edir. Tədris prosesini ünsiyyət prosesinə maksimum yaxınlaşdırmaq məqsədi ilə dünya dilçiliyində xarici dillərin tədrisini səmərələşdirmək, dillərin öyrənilməsini sürətləndirmək üçün yeni meto-

dikalar və texnologiyalar tətbiq edilir. Bu gün respublikamızda xarici dilləri tədris edən müəllim dünya elmində xarici dillərin tədrisi sahəsində baş verən yeniliklər və dəyişikliklərdən məlumatlı olmalı, innovativ metod və üsulların tədrisi prosesinə məqsədyönlü şəkildə tətbiq etməyə hazır olmalıdır.

Xarici dil dərslərində mühüm aspektlərdən biri qrammatik vərdişlərin formalaşmasıdır. Həqiqətən, nitqin qrammatik tərəfinin inkişafı xarici dilə mənimsəmə prosesində mühüm rol oynayır, çünki məhz o xarici dildə savadlı nitqin qurulduğu fundamentdir. Danışanlar heç də bütün hallarda bu qaydaları hiss etmirlər. Akademik L.V.Şerbanın fikrincə, *“Leksik vahidlərin dəsti ilə fikirləri ötürmək olmaz, çünki onlar yalnız hadisə və predmetləri adlandırırlar. Qrammatika leksikanı təşkil edir, bütün dilə nüfuz edir. O, bütün sözlərin, söyləmlərin, mətnlərin qərarlaşdığı skeletdir. Qrammatik strukturların köməyi ilə fikrin ən incə çalarlarını vermək mümkündür”* (51, s. 57).

Müəllimlər xarici dil dərslərinin məzmununu müəyyənləşdirərkən əsasən aşağıdakı suallarla qarşılaşırlar: dili və ya nitqi öyrətmək? Hazırda xarici dillərin tədrisinin nitqdən, yəni tələbələrin xarici dil dərslərində mümkün ünsiyyət situasiya ilə şərtlənmiş söyləmləri qurmaq və başa düşməsindən başlamağa üstünlük verilir. Lakin bu fakta münasibət bildirən Q.V.Roqova hesab edir ki, *“bu yanaşma bütövlükdə qrammatikanın mahiyyətini və onun xarici dilləri mənimsəmədə rolunu başa düşülmədyindən xəbər verir. Qrammatikanı nitqdən ayırmaq mümkün deyil, qrammatikasız hər hansı bir nitq formasına malik olmaq düşünülür, çünki qrammatika lüğət fondu və səs tərkibi ilə birlikdə nitqin maddi tərəfini təmsil edir”* (43, s. 74).

Halbuki xarici dilləri öyrənərkən şifahi nitq vərdişlərinin uğurla formalaşdırılması üçün eyni zamanda dil sistemini nitq sistemi ilə birləşdirmək vacibdir, çünki kommunikasiya prosesində onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyildir, başqa sözlə, dil sistemini bilmək onun nitqdə real təcəssümünü tələb edir, nitq isə dil sistemini bilmədən mümkün deyildir.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məqsədi tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın (səriştənin) formalaşdırmaqdan ibarətdir. Ümumtəhsil, praktik, tərbiyyəvi

və inkişafetdirici məqsədlərin formalaşmasının reallaşmasına kompleks yanaşma tədqiqatçıya həmin məqsədlərdə bir neçə tərkibi – linqvistik kompetensiyayı, sosiolinqvistik kompetensiyayı, strateji kompetensiyayı və sosial kompetensiyayı fərqləndirməyə imkan verir.

Müasir dünya yalnız ana dili deyil, həm də xarici dildə dərin biliklərə yiyələnməyi tələb edir. Son illər qloballaşan dünyada qlobal dil statusuna iddialı ingilis dilinin öyrənilməsi prioritet hesab edilir. Artıq sadəcə xarici dilin qrammatik qaydalarını, leksik fondunu bilmək deyil, həm də ondan adi həyatda, ünsiyyətdə istifadə etmək qabiliyyəti zərurətə çevrilmişdir. Təbii ki, burada söhbət əldə edilmiş biliklərdən praktik istifadə etmək imkanlarından, həmçinin, E.M.Vereşagin və V.Q.Kostomarovun da qeyd etdikləri kimi, *“praqmatik mədəniyyətlərarası kompetensiyasından”* (21, s. 56) gedir.

Kommunikativ kompetensiyanın formalaşması sosiomədəni və linqvoölkəşünaslıq bilikləri ilə sıx bağlıdır. Bu biliklərsiz xarici dildə zəruri praktik qabiliyyətləri formalaşdırmaq mümkün deyildir. Yalnız mədəniyyət özünün bütün təzahür formalarında insanın şəxsiyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Tədqiqat işinin aktuallığı. İşin aktuallığı ondan ibarətdir ki, dilöyrənənlərin xarici dildə danışmaq və bilmək istəkləri heç də bütün hallarda onların dilöyrənmə qabiliyyətləri ilə üst-üstə düşmür. Linqvodidaktik və psixoloji əsaslara yiyələnmə isə həm müəllimə, həm də tələbəyə dillərin öyrənilməsi prosesində yaxından yardım edə bilər.

Tədqiqatın obyekt və predmeti. Tədqiqatın obyektini xarici dil dərslərində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edən tapşırıqlar təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə xarici dil dərslərində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xidmət edən tapşırıqların ümumiləşdirməsi və sistemləşdirməsindən ibarətdir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqat işinin ərsəyə gəlməsində ingilis dilinin tədrisinin metodologiyası sahəsində xarici və ölkə mütəxəsislərinin əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində xarici dilin mənimsənilməsi üzrə

metodiki sahədə işləmiş alimlərin əsərləri də öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işində L.V.Şerba, V.Q.Kostomarov, A.A.Mirolubov, S.L.Makkey, N.M.Kazımov, Ə.Şirəliyev, R.Salahov və digərlərinin əsərlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi xarici dillərin mənimsənilməsində linqvodidaktik və psixoloji çətinliklərin aşkar edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işinin qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək zərurəti meydana çıxır:

- tədqiqat işinin mövzusu ilə bağlı metodiki və psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatı araşdırmaq;
- xarici dillərin öyrənilməsi prosesində rast gəlinən linqvodidaktik və psixoloji problemlərin həlli yollarını təklif etmək;
- nitq fəaliyyətinin növləri və xarici dillərin öyrənilməsindəki problemlər və çətinliklər arasında əlaqəni aşkara çıxarmaq;
- xarici dillərin öyrənilməsinin müasir metodoloji, habelə psixoloji-didaktik aspektləri təhlil etmək.

Tədqiqatın nəzəri metodoloji bazası. İşin nəticələrindən xarici dillərin tədrisinə dair materialların hazırlanmasında, auditoriyada ingilis dilinin mənimsənilməsinə dair vəsaitlərin hazırlanmasında istifadə olunması ilə izah oluna bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisində innovativ metodlardan istifadənin didaktik əsaslarının nəzərdən keçirilməsi, xarici dillərin mənimsənilməsində linqvodidaktik və psixoloji çətinliklərin aşkar edilməsi və onların aradan qaldırılması yollarının araşdırılması tədqiqat işinin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti kimi onun nəzəri nəticələrinin xarici dillərin tədrisi prosesinə töhfəsi, habelə xarici dilləri öyrənilməsində rast gəlinən linqvistik və

psixoloji çətinliklərin aradan qaldırılmasına tövsiyələrin verilməsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

- dil bacarıqları (fonetik, leksik, qrammatik) kommunikativ kompetensiyanın ən mühüm tərkib hissəsidir və xarici dil dərslərində məqsədyönlü formalaşmanı tələb edir;

-xarici dilləri öyrənərkən dil bacarıqlarının (fonetik, leksik, qrammatik) müvəffəqiyyətlə formalaşmasının əsas şərti dilöyrənənlərin ana dili vərdişləri və bacarıqları nəzərə alınmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində problemə dair elmi-metodiki ədəbiyyatın öyrənilməsi və təhlili, müşahidə, təcrübi-eksperimental iş, sorğu, anket üsullarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. İş ADU-nun kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın mövzusu ilə bağlı müəllifin bir məqaləsi çap edilmişdir.

Tədqiqat işinin strukturu. Tədqiqat işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, predmeti və obyekt, məqsəd və vəzifələri, işin material və metodları, müdafiəyə təqdim olunan müddəalar qeyd edilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu haqqında məlumat verilir.

Magistrlik işinin birinci fəslində xarici dillərin tədrisində dil bacarıqlarının inkişafına xidmət edən tapşırıqlardan istifadənin linqvodidaktik və psixolingvistik əsasları araşdırılmışdır.

Magistrlik işinin ikinci fəslində xarici dillərin tədrisində tələbələrdə dil bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edən tapşırıqlardan istifadənin səmərəli yolları araşdırılır. Bu dissertasiya işi ilə əlaqədar aparılan eksperiment və onun nəticələri

araşdırılmışdır. Bu dissertasiya işi ilə əlaqədar nəticə və sonda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARININ ÜMUMDİDAKTİK VƏ PSIXOLİNQVİSTİK ƏSASLARI

1.1. Xarici dilin tədrisində dil və nitq bacarıqlarına verilən tələblər

Son illər təhsil və tərbiyədə yeni paradıqma keçməklə bağlı olaraq bütövlükdə kompetent yanaşma geniş yayılmışdır. Bu yanaşma təhsilalanların şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına yönəlmiş, təhsilin praktik istiqamətliliyinə güclü cəhdlər tələb edir, habelə təhsilin humanistik dəyərləri ilə uzlaşır. Buraya dəyər meyllərinin sistemi, təlimin nəticələri (biliklər, vərdislər və bacarıqlar) və s. daxildir.

Xarici dillərin tədrisi və o cümlədən, öyrədilməsi mühüm metodiki kateqoriyadır. Təlimin strateji məqsədinin müəyyənləşdirilməsində çıxış nöqtəsi cəmiyyətin böyüməkdə olan nəslə münasibətdə sosial sifarişidir.

Xarici dillərin öyrənilməsində əsas məqsəd kommunikativ kompetensiyanın formalaşması və ya başqa sözlə desək, tələbələrin xarici dildə yazılı və şifahi formalarda ünsiyyətə girmək bacarığının aşılınmasıdır. Bu gün xarici dilləri öyrənən tələbələr öyrəndikləri dildə peşə və ictimai fəaliyyətlərində praktiki olaraq işlətmək bacarığına malik olmalıdırlar. Bunun üçün dilin tədrisi prosesi elə qurulmalıdır ki, o, tələbələrdə yeni biliklərin mənimsənilməsi istiqamətində müstəqil yaradıcı fəaliyyətə maraq oyatmalı və həmin biliklərin praktikaya uğurlu tətbiq edilməsinə cəlb etməlidir(3). Bu cəhəti nəzərə alan akad. L.V.Şerba qeyd edirdi ki, *“xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif məqsədlər güdür: dilə sırf praktik yiyələnmə, xarici dilə ixtisasa aid ədəbiyyatı oxumaq vasitəsi kimi yiyələnmək və xarici dilə ixtisas kimi yiyələnmə vasitəsi kimi malik olmaq və s.”* (49, s.128).

Beləliklə, A.A.Mirolubovun da qeyd etdiyi kimi, *“kompetent yanaşma şəxsiyyətyönümlü yanaşma ilə uzlaşır”* (38, s. 40). Şəxsiyyətyönümlü yanaşma, öz növbəsində, təhsil sisteminin bütün komponentlərinə, yəni hər bir tədris predmetinə, onun məzmununa, təlimin metod və texnologiyasına və bütövlükdə tədris-tərbiyə prosesinə

və eyni zamanda, müəllim-şagird münasibətinə, şagirdlərin təlim vasitələrinə və s. təsir etməklə dilöyrənənlər üçün münbit tədris və tərbiyəvi mühit yaratmağa kömək edir.

Xarici dil müəlliminin işinin səmərəliliyi onun müasir məktəb təhsilinin modernləşdirilməsi ideyalarına sahib olması və həmin ideyanı onun xarici dillərin tədrisi prosesində praktikaya tətbiq etməsindən asılıdır. Gələcək xarici dil müəllimi bilməlidir ki, tədrisin modernləşməsində, birincisi, təlimin məqsəd və nəticələrinin dəyişməsi, ikincisi, məzmunun mənimsənilməsi üçün həcmi qısaldılması, üçüncüsü, təlimin minimum məzmununun mənimsənilməsinin metod və texnologiyalarının dəyişməsi, dördüncüsü, xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin fərdiləşməsi, və nəhayət, beşincisi, xarici dil dərsləri üzrə tədris proqramlarının və standartların dəyişməsi və s. başa düşülür.

Tələbələrin nitqə yiyələnməsi üçün yalnız dil sisteminə aid biliklərin (dil vasitələri və onların təşkili) deyil, həm də ünsiyyət aktında onlardan istifadənin avtomatlaşdırılması vacibdir. Xarici dilin tədrisi iki məqsədlə: kommunikativ – öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığının yaranması və tələbələrin (şagirdlərin) ümumi təhsilini, tərbiyəsini inkişaf etdirən təlim-tərbiyə işi məqsədi ilə aparılır. Xarici dillərin tədrisinə yeni yanaşma kompetent-fəaliyyət adlandırılır və onun da əsas mahiyyəti reallaşma prosesində yeniləşmiş məzmunu tələbələrdə (dilöyrənənlərdə) səriştələr kompleksinin formalaşmasının əsası kimi çıxış etməsindən, məzmunun mənimsənilməsi prosesi isə fəaliyyət xarakteri daşmasından ibarətdir.

Xarici dillərin tədrisinin məzmunu metodikanın kardinal problemlərindən biridir, çünki o, “Dilöyrənənə nəyi öyrətmək?” sualına cavab verməlidir. Xarici dillərin tədrisini müasir tələblərə adekvat şəkildə qurmaq üçün son nəticədə cəmiyyətin xarici dillərə münasibətdə sosial sifarişini həyata keçirməyə imkan verən metodik amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarici dillərin metodoloji konsepsiyası və praktikasını metodika elminin özünün əsas kateqoriyalarını necə müəyyənləşdirməsi və şərh etməsindən asılıdır. Buna görə də dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də təhsil sisteminin müasirləşdirilməsi prioritet istiqamətlərdən birinə çevrilir. A.A.Mirolubovun fikrincə, *“xarici dilləri öyrənilməsinin əsas məqsədi kimi xarici*

dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşması, yəni öyrənilən dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girmək üçün real hazırlıq və bacarıqların nümayiş etdirilməsindən ibarətdir” (38, s. 40).

Xarici dilə tədris predmeti kimi mürəkkəb struktur xasdır və onun tərkibində müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında dil vahidlərini təmsil edən işarələr sistemi olan dili aid etmək olar. Bununla bağlı olaraq danışq fəaliyyətinin aşağıdakı növlərini - şifahi nitq, (eşitmə və danışma), yazı, oxu və dilin fonetika, leksika və qrammatika kimi sahələrini fərqləndirirlər. Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi metodikası didaktika, yəni təlim nəzəriyyəsi ilə sıx bağlıdır. L.İ.Bobılevanın qeyd etdiyi kimi, *“təlim prinsipləri təhsil və tərbiyənin məqsədlərinə uyğun olaraq təlim qanunlarının istifadə üsullarını səciyyələndirən didaktika kateqoriyalarıdır”*(17, s. 20). Bu prinsiplər tədris prosesinin xarakterini müəyyən edən, seçilmiş istiqamət və ona uyğun olan yanaşmaların əsasında formalaşdırılan əsas müddəalardır. Qərb metodistləri Larsen-Friman və S.L.Makkeyin fikrincə, “xarici dilin tədrisində linqvistik, didaktik və psixoloji faktorlar əhəmiyyətlidir” (63; 66).

Linqvodidaktika metodiki elmlərin təhsilin, təlimin məzmun komponentlərini dilin və ünsiyyətin təbiəti ilə sıx vəhdətini əsaslandıran sahəsidir, çünki xarici dil təliminin məzmununu linqvistikaya müraciət etmədən müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Linqvodidaktikanın metodika ilə əlaqəsi nəzəriyyə və praktika arasındakı münasibət deyildir. Linqvodidaktika insanın xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının və onların formalaşma üsullarının fəaliyyət mexanizminin ümumi qanunauyğunluqlarını formalaşdırır.

Müasir linqvodidaktika özünün mərkəzi kateqoriyası kimi insanın (dilöyrənən) digər mədəniyyətlərin təmsilçiləri ilə autentik ünsiyyət prosesində ünsiyyətə qoşulmaq qabiliyyəti kimi dəyərləndirilən ikinci dil kimliyi fikrini irəli sürür. Bu bacarıqların məcmusu xarici dilə yiyələnmənin həm məqsədi, həm də nəticəsidir. Buna görə də bu, müasir metodikada xarici dillərin tədrisində prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

“Didaktika” - yunan dilindən tərcümədə «didaktikos» - «öyrədən» deməkdir. Didaktikanın təlimdə əsas vəzifəsi – nəyi və necə, nə vaxt, harada və nə üçün öyrət-

məyi tədqiq etməkdir. Onun əsas kateqoriyaları: tədris, öyrənmə, öyrətmə, təhsil, bilik, bacarıq, vərdiş, o cümlədən tədrisin məqsədi, məzmunu, təşkili, növü, metodları, vasitələri və nəticələridir. Linqvodidaktika isə dillərin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və yayılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. İ.B.Vorojsovanın fikrincə, *“lingvodidaktika həm ana dilinin, həm də xarici dillərin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Dil öyrənilməsinin bu sahəsi pedaqogika, metodika və psixologiya ilə sıx bağlıdır”* (23, s.66). Xarici dillərin öyrədilməsi və mənimsənilməsi zamanı linqvodidaktika mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Linqvodidaktika dilin öyrənilməsinin ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, didaktik məqsədlərdən asılı olaraq müəyyən bir dilin öyrənilməsi zamanı zəruri olan metod və üsulları təyin edir, interferensiya hadisəsini - xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin ona təsirini və ya əksinə, ana dilinə xarici dilin təsirini öyrənir.

Xarici dilin tədrisində ümumdidaktik prinsiplərdən birincisi təlimin şəxsiyyət-yönümlülüyü prinsipdir. Bu prinsip xarici dilin tədrisinin fərdiləşdirilməsi prinsipi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət-yönümlü prinsip tələbələrin cəmiyyətdə normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri biliklərin, vərdiş və bacarıqları mənimsəməsinə, tələbələrin sərbəst və yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinin stimullaşmasına, tələbələrin dünyagörüşünün formalaşmasına və s. xidmət etməlidir. Müasir xarici dil dərslərinin təşkilinin ikinci ümumdidaktik prinsipi şüurluluq prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti mənimsədikləri dil materialı ilə əməliyyatları dərk etmələrindən ibarətdir. Başqa sözlə, dil materialına yiyələnmənin vərdiş və bacarıqları şüurlu əsasda formalaşır. Üçüncü didaktik prinsip xarici dil təliminin yaradıcı proses kimi qurulmasından ibarətdir. Xarici dilə yiyələnmə nitq vərdişlərinə mexaniki yiyələnmə prosesi deyil, yaradıcı proses olmasıdır.

Xarici dillərin tədrisinin və öyrənilməsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, təlimin məzmununun seçilməsi və təşkili, nəzəri cəhətdən mümkün tədris şəraitində istənilən dilin tədris metodu və vasitələrinin işlənib hazırlanması xarici dil biliklərinin ötürülməsi prosesi ilə məşğul olan didaktika və metodikadan fərqli olaraq, linqvodidaktikanı əsasən dilə yiyələnmək, yəni insanın dilə malik olmaq qabiliyyəti, onun

mexanizmləri, dərs şəraitində dilə yiyələnmənin daxili struktur-yaradıcı prosesləri maraqlandırır.

Avropa metodistləri xarici dillərin öyrədilməsində linqvistik, psixoloji və didaktik amillərin vacibliyini qeyd edirlər, lakin “təlim prinsipi” anlayışı avropa metodikasında əsas kateqoriya hesab edilmir və hazırda nəşrlərdə bu fikrə nadir hallarda rast gəlinir və bunun əsas səbəbi, yəqin ki, tədris prosesində müəllimin dominantlıq etməsidir ki, bu da müasir metodistlər tərəfindən inkar edilir. Bəzi müəlliflər təlim və tədrisdə prinsiplərin vacibliyini qeyd edirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

- koqnitiv prinsiplər (cognitive principles) (nitq vahidlərinin avtomatlaşdırılması, daxili motivasiyanın istifadə prinsipi, tələbənin şəxsi töhfəsi, fərdi bacarıqları prinsipi və s.);

- emosional-psixoloji prinsiplər (affective principles), “dil Mənliyi” prinsipi xarici dili öyrənərkən “ikinci Mənin” yaranmasını ifadə edir, öyrənilən dilin ölkəsinin dili və mədəniyyətinə qarşılıqlı şəkildə yiyələnmə;

- linqvistik prinsiplər (linguistic principles): ana dilinin xarici dilin yiyələnməsinə təsiri; öyrənilən dilə yiyələnmə prosesinin xüsusiyyətlərinin aralıq dil sistemi kimi nəzərə alınması; xarici dilin tədrisi prosesində kommunikativ kompetensiya prinsipi.

Q.V.Roqova məktəbinin nümayəndələri tədrisin üç komponentini – linqvistik, psixoloji və metodoloji komponentlərini fərqləndirirlər. Linqvistik komponent dil materialını (ciddi şəkildə seçilmiş fonetik, qrammatik, leksik minimum), nitq materialı (situativ-rematik şərtlənmiş müxtəlif uzunluqlu söyləmələrin nümunələri) və sosial-mədəni və s. əhatə edir. Psixoloji komponent isə kommunikativ məqsədlə öyrənilən dildə vərdiş və bacarıqlardan istifadənin formalaşdırılmasıdır. Xarici dillərə yiyələnmə nitq vərdişləri sisteminə yiyələnmədir. Metodoloji komponent isə tələbələrə biliklərin rəşional qəbulunu, onlar üçün yeni olan dilin dərkini və ünsiyyət məqsədi ilə (şifahi və yazılı) bacarıqlardan praktik istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasından ibarətdir (42, s. 68).

Dərsə verilən tələblər çoxdur. Onları iki qrupa bölmək olar: ümumi və xüsusi tələblər. Dərsə verilən ümumi tələblər təlim prinsiplərində ifadə olunmuşdur. Dərsdə didaktik prinsiplər (həyatla əlaqə, elmilik, sistemlilik, şüurluluq və fəallıq, əyanilik, müvafiqlik, fərdi yanaşma və s.) kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Xüsusi tələblər isə bilavasitə, dərsə bağlı tələblərdir. Onları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Dərsdə yüksək təhsil, tərbiyə və inkişaf səmərəsi əldə edilməlidir. Hər bir fəaliyyət nəticə ilə ölçülür. Dərsdə təlim materialının optimal məzmunu müəyyən edilməlidir. Dərs təşkilatı cəhətdən mütəşəkkil və çevik olmalıdır. yaxşı dərs məntiqi və psixoloji cəhətdən tam olmalıdır.

Dərsdə əlverişli psixoloji iqlim, müsbət emosional vəziyyət yaradılmalıdır. Göstərilən tələblərə cavab verən dərs yaxşı dərs hesab olunur: belə dərsdə yüksək səmərə, müsbət təlim-tərbiyə nəticələri əldə edilir.

Bugünkü təhsildə əsas məqam onun şəxsiyyətyönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə əlaqəlidir. Bu gün təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi yaradıcı fikirlərə sahib, dövrün tələblərinə uyğun kadrların yetişdirilməsidir. Buna görə də, tədris prosesində işlədilən və işlədilməsi labüd biliklərin fəaliyyət, eləcə də tapşırıq növlərinin vacibliyi xüsusi ilə qeyd edilməlidir.

Xarici dilin tədrisinin məqsədləri və məsələləri Xarici dil, Milli Tədris Planının ayrılmaz bir hissəsi olaraq məktəb təhsilində əsas dövlət məqsədinin həyata keçirilməsinə xidmət edir. Əsas məqsəd milli və bəşəri dəyərlərlə paylaşmaq, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında və inkişafında rol oynayacaq müstəqil bir şəxsi tərbiyə etmək ümdə məsələ olmalıdır.

Məqsədimiz ondan ibarətdir ki, şagirdə elə bir təhsil verək ki, o iki və ya çox xarici dildə danışmağı, başqa mədəni nümayəndələrlə uğurlu ünsiyyət qurmağı, fərqli kontekstləri və mətnləri anlamağı, hər bir mədəni-dil özvarlığını qiymətləndirməyi və hörmət etməyi, müxtəlif mədəni-dil identifikasiyalı vətəndaşlarla birgə fəaliyyət

göstərməyi bacarsın və eyni zamanda biliyini müstəqil şəkildə dərinləşdirsin və dil yaxud da mədəni baxımdan zənginləşdirsin, başqa xarici dilləri müstəqil şəkildə öyrənsin. Bu məqsədə çatmaq üçün 3 növ məsələnin həlli nəzərdə tutulur:

1. Şagird həm dil, eləcə də mədəni informasiyanı mənimsəməli;
2. Şagird müxtəlif kateqoriyalı vərdiş-bacarıqları əldə etməlidir. Bununla da yanaşı olaraq nitq vərdiş-bacarıqları (dinləmə, danışmaq, oxu, yazı), xarici mədəniyyəti anlamaq bacarığı, xarici dilin tədris vərdiş-bacarıqları (tədrisin təlimi), həyat vərdiş-bacarıqları (əməkdaşlıq, azad seçim etmək, kamillik, yaradıcılıq və s.),
3. Şagirdin müxtəlif növ münasibətləri formalaşmalıdır: yəni fərdi dəyərlərin qiymətləndirilməsi və onlara hörmət etmək, mədəni-dil mənsubiyyəti hissi, dogma mühitin özünəməxsusluğunu, onun vahidliyini qiymətləndirmək və ona hörmətlə yanaşmaq, həm mədəni, eləcə də fərdi rəngarəngliyə müsbət yanaşmaq və aləmin rəngarəngliyinin dərk edilməsində həmin yanaşmanı dərk etmək, xarici aləmə maraq göstərmək, xarici dili öyrənmək arzusu.

Bunu nəzərə alan Ə.Şirəliyev qeyd edir ki, *“ali keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi gənc nəsə nəyi, nə üçün və necə öyrətməyi, mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi təfəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir”*(9, s. 132).

Ümumilikdə təhsilin məqsədi tədrisin səmərəliliyini yüksəltmək, fənləri dərin-dən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, müxtəlif situasiyalarda işin mahiyyətinə uyğun çıxış yolunu tapmağı bacaran savadlı gənclər yetişdirməkdir. Bu cür yanaşma şagirdlərdə fərdi yaradıcılıq kompetensiyası formalaşdırır, müstəqil öyrənmək qabiliyyəti səmərəli inkişaf etdirilir, faktları və hadisələri tədqiq etmək bacarığı formalaşır, eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır, hadisələri modelləşdirmək bacarıqları yaranır.

Məktəbin müxtəlif pillələrində xarici dilin tədrisinin başqa-başqa tərbiyəvi və təhsil məqsədləri vardır. Belə ki, ibtidai pillədə xarici dilin tədrisinin tərbiyəvi məqsədi uşağın növbəti – baza pilləsində təhsilini uğurlu davam etdirməsi üçün hazırlıqlı olmasından ibarətdir. Bunun üçün tədris təmin etməlidir: uşağın əqli və

psixo-emosional potensialının fəaliyyətə başlaması və inkişaf etdirilməsini (yaddaş, fantaziya, əks edilmə, çox növ düşüncə və s.); özünün, başqalarının, tədrisin, fənnin, xarici aləmə olan müsbət yanaşmanın formalaşmasını; həyat vərdiş-bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, hansılarda tədrisin bu mərhələsində iradə, diqqətin səfərbər edilməsi, qaydalara riayət etmək və hörmətlə yanaşmaq, dərs əşyalarının/ işlərinin qaydaya salınması, əməkdaşlıq (cütlüklərdə, qrupda, qarşılıqlı köməklik) üstünlük təşkil edir. Xarici dillərin tədrisinin təhsil məqsədlərinə gəldikdə, tədrisin bu mərhələsində, üstünlük şifahi nitqə (dinləmək-danışmaq) və mədəni informasiyanın mənimsənilməsinə yönəldilmişdir. İbtidai pillədə bu tədrisin əsas məsələsidir - şagirdin marağının oyadılması, motivasiyanın gücləndirilməsi: uşaqlar dilin tədris prosesini və xarici dilin özünü və onun mədəniyyətini sevməlidirlər. Tədris prosesində uğursuzluq, məğlub olmaq hissi istisna edilməlidir. Bunun üçün tədris metodikası şagirdlərin psixiki inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və tədrisin münsib üsullarından istifadə etməlidir. Xarici dilin baza pilləsində tədrisi baza pilləsi icbari tədrisin sona çatdırılma mərhələsidir: baza pilləsinin sona çatdırılmasından sonra, şagirdlərin bir qismi məktəbi tərk edir və aktiv həyata qatılırlar. Bu pillədə xarici dilin əsas tərbiyəvi məqsədidir ki, şagirdə vətəndaşlıq anlayışı və yaradıcılıq vərdiş-bacarıqları inkişaf etdirilsin (tolerantlıq, şəxsi və ictimai cavabdehlik, müstəqillik, özünün inkişafı, tənqidi təhlil, özünüifadə və s.).

Xarici dilin təhsil məqsədi isə şagirdi baza biliyi ilə təmin etsin ki, ona müasir həyatda özünə yol tapa bilmək üçün imkan yarada bilsin. Xüsusilə də, bu mərhələnin sonunda şagird bunları bacarmalıdır:

- gündəlik məişət vəziyyətində iki xarici dildə şifahi və yazılı kommunikasiya;
- bu və ya digər istiqamətdə bilyin səviyyəsinin müstəqil şəkildə yüksəldilməsi (dinləmək, danışmaq, oxumaq, yazmaq, mədəniyyət);
- fərqli mədəni və ya sosial mədəni kontekstlərdə interaksiya.

Baza pilləsində tədrisin əsas məsələsi şagirdi vacib qərar qəbul etmək, istiqamət seçməkdə (aktiv həyata qoşulmaq, peşakar təhsili almaq, məktəbdə təhsili davam etdirmək) hazırlamaqdır. Bunu təmin etmək üçün tədris metodikasında strategiyalar tətbiq edilməlidir hansılar ki, şagirdin potensialının xüsusiyyətlərini

(çoxtərəfli qiymətləndirməni) üzə çıxarır. Orta pillədə xarici dilin tədrisinin əsas tərbiyəvi məqsədi şagirdə vətəndaş anlayışı və yaradıcılıq vərdiş bacarıqlarının formalaşmasıdır. Şagirdin hansı peşəkar fəaliyyət sahəsini seçməsinə baxmayaraq, xarici dil ona həm biliyinin zənginləşdirilməsi və eləcə də təcrübənin bölüşdürməsi vasitəsi kimi lazım olacaqdır. Belə ki, orta pillədə xarici dilin tədrisinin təhsil məqsədi şagirdi elə bir biliklə təmin etməkdir ki, ona bir və ya iki xarici dildə danışmaq imkanını verir: müxtəlif xarakterli şifahi və yazılı mətnlərin (reportaj, rəsmi məktub, müsahibə referat, tərcümeyi-hal, publisistik məktub, elmi mətn və s.) anlanılması, analiz edilməsi və gələcək tədris işlərində istifadə etmək məqsədi ilə onun yenidən işlənilməsi, şifahi və yazılı şəkildə izahatın, şəxsi fikrin, münasibətin ifadə edilməsi və əsaslandırılması, dost məktubun və ya rəsmi məktubların tərtib edilməsi, aktual mövzular üzrə şifahi məruzələrin /layihənin təqdim edilməsi və s.

Xarici dilin tədrisinin istiqamətləri və onların məzmunu haqda danışarkən sadalanan məqsədləri təmin etmək üçün xarici dilin tədrisi demək olar ki, yeddi istiqamətə ayrılır: dinləmə, oxu, danışmaq, yazı, tədrisin təlimi, mədəniyyətlərarası dialoq, xarici dilin praktiki tətbiqi.

Dinləmə, danışmaq, oxu, yazı bu birinci dörd istiqamətin (dinləmə, danışmaq, oxu, yazı) ümumi daxili strukturu var, hansı ki, üç fərqli növ nəticələri əhatə edir:

1. mətnlərin məzmununu anlamaq-təhlil etmək (oxu və dinləmə) və hazırlamağı (yazı və danışmaq) nəzərdə tutan kommunikativ nəticələr;
2. mətnin struktur və dil xarakterlərinin təyin edilməsini (oxu) və istifadəsini (yazı və danışmaq) nəzərdə tutan dil nəticələri;
3. dinləmək, oxumaq, danışmaq, yazmaq strategiyalarına sahib olan strategiya nəticələri .

Milli tədris planı hədudlarında xarici dilin tədrisi üç əsas mərhələyə bölünür: Birinci (başlanğıc) mərhələ ibtidai pillənin, eləcə də baza-orta pillələrin birinci və ikinci səviyyələrini, yəni dI, dII, CI, CII əhatə edir;

İkinci (orta) pillə ibtidai pillənin, yəni eləcə də baza-orta pillənin üçüncü və dördüncü səviyyələrini, yəni dIII, dIV, CIII, CIV əhatə edir;

Üçüncü (son) mərhələ baza-orta pillənin beşinci, altıncı və yeddinci səviyyələrini, yəni CV, CVI, CVII əhatə edir.

Tədrisin birinci mərhələsi

Dinləmə – bu mərhələdə, dinləməyə, xarici dilin mənimsənilməsinin əsas kanalı olaraq üstünlük əhəmiyyəti verilir. Söz zəncirində hərflərin, sözlərin, sadə cümlələrin səs orqanı ilə seçilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir, çünki xarici dil üçün xarakterik səslənmələrə diqqət yetirməyi anlamaq bacarığı və düzgün tələffüzün formalaşması vacibdir. Bu, uğurlu interaksiyanın əsasını təqdim edir. Fonematik dinləmənin inkişafı məzmunlu mətndə olur. Mətnlərə əyani vəsait də (şəkillər, əşyalar, rəsmlər və s.) və səs indikatorları (hər hansı bir səs-küy, aydın ifadə olunan intonasiyalar və s.) əlavə edilməlidir, hansılara əsasən şagird üçün mətni anlamaq asan olacaqdır. İbtidai mərhələdə şagirdlərdən nə mətnin tam anlaşılması (kommunikasiya halı, ümumi informasiyanın və bəzi ifadələrin anlaşılması da kifayət edir), nə də ki, ifadələrin destrukurizasiyası və linqvistik baxımdan təhlil edilməsi tələb olunur. Birinci, eləcə də ikinci mərhələdə dinlənən mətnlər şifahi nitq üçün nümunələr kimi istifadə ediləcək. Bunun üçün də mətnlər xarici leksika və qramatik konstruksiyalarla yükləndirilməməlidirlər. Daha yaxşı olardı ki, şagirdlərə didaktik mətnlər təklif edilsin; mətnlərin dili funksional dilə uyğunlaşdırılmalı və müasir dil normalarını əhatə etməlidir.

Danışq – ilkin mərhələdə şagird danışmaqda çətinlik çəkəcəkdir. Tədrisin strategiyası reproduksiyalığa yönəlibdir.

Reproduksiyalığın məqsədi düzgün ifadənin formalaşdırılması və leksiki ehtiyatın zənginləşirilməsi/möhkəmləndirilməsindən ibarətdir. Reproduksiyalığa üçün şerlər, sanamalar (kiçiklər üçün), mahnılar, dialoqlar, sketçlərdən istifadə edilir. Produktivləşmə çox məhdudlaşdırılmış şəkildə davam edir. Bu zaman şagirdlər öyrəndikləri leksik materialdan istifadə edərək suallar verir/cavablandırır və nümunələrə əsasən sadə oyunlar oynayırlar.

Oxu zamanı iki bacarığı fərqləndirmək lazımdır: mətnin ucadan oxunması, yəni belə desək, onun düzgün səsləndirilməsi və oxunulan mətnin dərk edilməsi.

Səsləndirmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün tələbələrə elə bir çalışma verməliyik ki,

hansının mətnini şagird yaxşı bilir, çünki ucadan oxuyan zaman şagird məzmun haqqında düşünmür. Onun bütün diqqəti fonetik aspektə yönəlir, onun düşüncəsi hərflərin səslərlə əlaqələndirilməsinə cəmləşdirilir. Bu zaman o, düşündüyünü deyil, gördüyünü oxuyur. Oxunulanı anlamaq bacarığını inkişaf etdirmək üçün yaxşı olardı ki, şagirdləri aktiv oxucu vəziyyətinə qoyaq. Bunun üçün onlara mətnin oxunulmasına qədər konkret oxu tapşırığını verək; konkret tapşırıqla onları mətnə yaxınlaşdıraq. Yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla ibtidai pillədə tədrisin birinci ilində oxu vermiş-bacarığın az diqqət yetiriləcək, səthi metoda diqqət yönələcək, yeni sözlərin hissələrə ayrılması xaricində təyin edilməsinə.

Yaxşı olardı ki, oxunun sisteməlik tədrisi gec başlansın, ikinci-üçüncü ildə. *Yazı* - burada da tədris produktivləşməyə əsaslandırılır. Oxuya uyğun olaraq, ibtidai pillədə yazı bacarığının inkişafı başqa yolla həyata keçirilir, çünki şagirdlərin hələ də texniki-motorik xarakterli problemləri var.

Bunu nəzərə almaqla ibtidai pillədə tədrisin birinci ilində xüsusi diqqət yazının texniki-motorik vermiş-bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəldilir. Şagird hərfləri, öyrəndikləri sözləri yazır; hərfləri birləşdirmək texnikasına sahib olur. İlkin mərhələdə produktivləşmə darıxdırıcı olmasın deyə, vacibdir ki, şagirdlərə çoxrəngli, həvəsləndirici və ən əsası, məzmunlu mətnlər təklif edilsin. (Məs.: anketin doldurulması, hansında o, hansı yeməyi sevdiyini və hansını sevmədiyini yazır). Yazılı produktivləşmə həm oxu bacarığının, eləcə də dil materialının yadda saxlanılmasına dəstək göstərir.

Tədrisin ikinci (orta) mərhələsi

Dinləmə - ikinci mərhələdə həm didaktik, həm də elə mətnlər istifadə edilir ki, həcmi və mürəkkəbliyi səviyyəsi əvvəlki səviyyənin mətnlərindən çoxdur. Qavramaq baxımından tələbat artırılır: şagirdlərdən mətnin daha dərinə dərk etmələri və dil hadisələrini öyrənməkləri/təhlil etməkləri tələb olunur.

Danışmaq – ikinci mərhələnin üstün məsələsi şagirdi danışdırmaqdır.

Kommunikasiya halları daha çoxrəngli olur, hansılarda şagird, həm dinləyici və həm də iştirakçı olur. Həm simulyativ, eləcə də real kommunikasiya zamanı dil ehtiyatından daha sərbəst şəkildə istifadə etməyə başlayır.

Oxu – ikinci mərhələdə şagirdlərdən müxtəlif növ və məzmunu olan mətnləri qavramaq tələb olunur. Mətnlər hələ də kiçikhəcmli, yarımavtent və ya avtentə bənzər didaktikdir. Şagirdlər verilən məsələyə uyğun olaraq oxunun müxtəlif strategiyalarından və ya növlərindən istifadə etməyi (tanışlıq, öyrədici, axtarıcı) öyrənirlər.

Yazı – ikinci mərhələdə diqqət yavaş-yavaş produktivləşməyə keçir. Şagirdlər nümunəyə əsasən kiçik həcmli funksional mətnləri tərtib etməyi öyrənirlər, hansında onlar xəbərlərin, faktların, hadisələrin ardıcılıqla ötürülməsi və qiymətləndirilməsi vermiş-bacarıqlarına sahib olurlar, həmin vermiş-bacarıqlar növbəti mərhələdə daha açıqlanıb təkmilləşdirilir.

Motivasiyanın artırılması üçün elə bir fəallıqlar təklif etmək yaxşı olardı ki, hansında şagird belə desək, dillə oynamalı və dil ehtiyatından yaradıcılıqla istifadə etməlidir.

Tədrisin üçüncü (son) mərhələsi

Dinləmə - əgər indiyədək dinlənəcək mətnlər şifahi nitq nümunəsi kimi istifadə edilirdisə, indi nitq və dinləmək bir-biri ilə qarşılıqlı bağlılıqda, qarşılıqlı tabelikdə deyillər. Belə ki, mətnlərdən sərbəst şəkildə istifadə etmək və dinləmək bacarığını şifahi nitqdən sərbəst şəkildə, daha cəld və dərinlən inkişaf etdirməsinə imkan vermək olar. Bu mərhələdə şagirdlər yalnız akustik şəklə əsaslanmaqla mətnin anlanılmasına vermiş edəcəklər.

Danışmaq – kommunikativ vəziyyət növləri daha zənginləşir. Sınıf otağında kommunikasiya bütövlükdə xarici dildə davam etdirilir. Tədris strategiyaları özünüifadə etmə bacarığının təkmilləşməsinə, onun dəqiqləşdirilməsinə və zənginləşdirilməsinə yönəldilib.

Oxu – bu mərhələdə yazılı və ya şifahi strategiyaların inkişafının əsas mənbəsi oxumaq olur. Onun vasitəsilə şagird dil ehtiyatını zənginləşdirir və təhsildə daha müstəqil olur. Mətnlərin həcmi və mürəkkəblik səviyyəsi artır. Şagirdlərdən avtent, müxtəlif janr və növlü, bədii və ya funksional mətnləri anlamaq və təhlil etmək tələb olunur.

Yazı – son mərhələdə şagird elə bir mətnlərin növlərini yazmağı bacarmalıdır, hansı ki, ona həyat meydanından keçməkdə daha çox lazım olacaqdır (iş/şəxsi məktub, referat və s.). Şagird yenə də nümunələrdən istifadə edir, amma daha böyük həcmli mətnləri tərtib edir, hansında nəql, təsvir, fikrin ardıcılıqla ötürülməsi, əsaslandırma vərdiş-bacarığını əldə edir

Tədrisin təlimi, özü elə tədris prosesidir.

Şagirdlər özləri tədris işini müstəqil şəkildə idarə etməyi bacarmalıdırlar. Bunun üçün onları dərs məqsədləri və məsələlərini dərk etməyə alışdırmalıyıq: tədris prosesinin davam etdirilməsini təhlil etməyə sövq etməliyik:

- Kim, hansı üsulla, hansı yanaşma və ya strategiyadan istifadə etdi;
- hansı çətinliklərlə üzləşdi;
- çətinlikləri keçməkdə şagirdlərə nə yardım etdi, irəliləyişə nə maneəçilik etdi;

Eyni zamanda nəticələri sərbəst şəkildə qiymətləndirməyə;

- müəyyən məsələlərlə əlaqədar məsuliyyəti üzərinə götürməyə;
 - müxtəlif strategiyalardan istifadə etməyə;
 - müsbət şəkildə tədris prosesinə təsir göstərəcək amillərin yaranması və s.
- Tədris vərdiş-bacarığının inkişaf etdirilməsi üçün şagirdlərə müxtəlif növ fəallıqlar təklif etməliyik: məs.; şagirdlərə konkret məsələnin həllində şəxsi və alternativ yanaşma imkanlarını verən anketlər, müxtəlif məzmunlu özünüqiymətləndirmə sxemləri, psixoloji xarakterli testlər, hansılarda müxtəlif növ amilləri dərk edə bilər, hansı ki, dərs prosesinə müsbət və ya mənfi təsir göstərə bilər və s.
- *Mədəniyyətlərarası dialoq* xarici dilin tədrisi xarici aləmə daxil olmağı, həyatın fərqli qaydalarını, ənənələrini aşkar etməyi, fərqli dəyərləri, mentallıqları anlamağı bildirir.

Belə ki, uğurlu kommunikasiya yalnız nitq vərdiş bacarıqlarından deyil, eləcə də fərqli mədəni mövzuların anlaşılması və onlara hörmətlə yanaşma bacarığından da asılıdır. Məhz bu bacarıqların və yanaşmaların formalaşmasına “mədəniyyətlərarası dialoq” istiqaməti xidmət edir.

Şagirdlərin diqqəti xarici mədəniyyətin xüsusiyyətlərinə yönəlir. Şagirdlərə imkan verilir ki, öz yanaşmalarını ifadə etsinlər, öz qiymətləndirmələrini söyləsinlər, öz mədəni təcrübələri və ətraf mühitlə paralelləri aparsınlar.

Bu cür fəallıqlar şagirdlərin mədəni mənsubiyyət hisslərini dərinləşdirəcək, mədəni rəngarəngliyi təyin etdirəcək, özünün və xarici mədəniyyətin qiymətləndirilməsini öyrədəcəkdir.

Fərdlərarası əlaqələrə də diqqət yetirilməlidir. Dərsdə şagirdlərə imkan verilməlidir ki, özləri haqqında danışsınlar, özlərinin başqa-başqa tərəflərini üzərə çıxarsınlar – hisslər, aludəçilik, zövq, baxışlar, arzular, sevimli məşğələ, sevimli personajlar, həyatı əhvalatlar, nəzərlər və s.; onlar sinif yoldaşları və ya xaricidilli həmyaşıdlarının daxili aləmləri ilə tanış olsunlar və bu yolla özlərinin və başqalarının vahid olmalarını duysunlar, başqa şəxsləri dəyərləndirə bilsinlər, bir-birlərini dinləsinlər, onlarda qarşılıqlı anlayış, qarşılıqlı şəfqət hissi oyansın.

Bunlar şagirdlərə imkan verəcək ki, onlar bir-birlərinə və başqalarına qarşı daha tolerant yanaşsınlar.

Xarici dilin praktiki tətbiqi. Bu istiqamət xarici dillərin didaktikasında daha çox əhəmiyyət əldə edir, –elə bir şəxsiyyətin tərbiyə edilməsi, hansı ki, müxtəlif dil-mədəni identifikasiyası olan vətəndaşlarla birgə fəaliyyət göstərməyi bacara bilər.

Əsas vərdiş-bacarıq, hansının inkişafı ilə kompleks xarakterli məsələlərin qrup və ya fərdi şəkil iş formatında həll edilməsi bu istiqamətə xidmət etməlidir.

Metodik baxımdan, belə bir növ tapşırıqlar kommunikativ yəni, dil bacarıqlarına daha yaxşı sahib olmaq imkanını verir ki, şagirdlər dil və kommunikativ fəallıqda əldə etdikləri bilik və təcrübənin fərqli vəziyyətə gətirə bilsinlər.

Bu istiqamətə layihənin həyata keçirilməsi, mətnlərin onların növbəti istifadəsi məqsədi ilə işlənib hazırlanması və mediasiya daxildir. Mediasiya həm şifahi və həm də yazılıdır. O, tərcümə, tərcüməçilik, rezüməçilik və icmal yolu ilə istənilən növ mətnin məzmununun ötürülməsini nəzərdə tutur. Mediasiyanın təyinatıdır ki, bu mətn üzərində birbaşa işləyə bilməyənlər üçün mətnin məzmununu əlçatan etsin.

Bu gün xarici dillərin tədrisində müəyyən suallar yaradan dil və danışmaq (nitq) tandeminin kökü F. de Sössürün konsepsiyasına söykənir. Dil və nitqin qarşı-

laşdırılması üçün əsasında müxtəlif əlamətlər dayanır: dil sosial hadisədir, onda xalqın bir neçə nəsillərinin təcrübəsi cəmlənmişdir, xalqın xüsusi dünyagörüşüdür, nitq isə fərddir (45, s. 39). Bu amili nəzərə alan N.T.Yerçak isə yazır ki, *“dil insanlara ünsiyyət vasitəsi kimi xidmət edən işarələr sistemidir. Nitq isə bu və ya digər dillərin əsasında yaranan sözləmlərin yaranması və başa düşülməsi üçün lazım olan ünsiyyət prosesidir”* (33, s. 57). V.V.Belyayevin təklif etdiyi xarici dil qabiliyyəti bu fərqləndirmənin nümunəsidir (14, s. 88).

Müəllif nitq qabiliyyətləri arasında *“dinləmə, danışma, oxu və yazını, dil qabiliyyətləri arasında isə fonetik, leksik, qramamtik və üslubi qabiliyyətləri”* (14, s.77). fərqləndirir. İki ümumi qabiliyyət isə xarici dil təfəkkürünü və dil duyumu qabiliyyətini özündə birləşdirir.

Bütün bunları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, fəal təlim şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təhsil prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim nəzərdə tutulur. Fəal təlim tədrisin və idrak fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusudur. Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə elmi yeni biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərinin qazanılmasına yönəlir.

1.2. Xarici dil təlimində dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinin psixolinqvistik əsasları

Azərbaycan Respublikasının müstəqil, zəngin iqtisadi potensiala malik bir dövlət kimi dünyaya integrasiyası, beynəlxalq münasibətlərin genişlənilib möhkəmlənməsi, informasiya axını xarici dillərə olan tələbatı həyatı zərurətə çevirmişdir. Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir. Bu səbəbdən də xarici dilin statusu daha da artır və o, Milli Kurikulumda ümumtəhsil məktəbləri üçün müəyyən edilmiş fənlər arasında özünəməxsus yer tutur. Bu da, öz növbəsində Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi qarşısında müasir cəmiyyətimizin inkişaf tələblərindən irəli gələn bir sıra təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini aktuallaşdırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində “İslahat Proqramı”nın, bu sahədə apardığı tədqiqatların nəticəsi göstərir ki, hal-hazırda inkişaf etmiş Avropa ölkələrinə integrasiya olunmaq, Avropada yaşayan xalqlar ilə ünsiyyəti genişləndirmək üçün milli təhsil sistemində, o cümlədən xarici dillərin müasir səviyyədə tədrisində əsaslı dəyişikliklər nəzərdə tutulmuşdur. Avropa Şurası nəzdində təşkil edilmiş “Mədəni Əməkdaşlıq Şurası Umumavropa evi” yaratmaq məqsədilə inkişaf etməkdə olan Avropa ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində inkişafa nail olmaq, qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı yüksək səviyyəyə çatdırmaq sahəsində xeyli iş görülmüşdür. Şuranın təhsil sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərin əsas mahiyyəti canlı dilin kommunikativ məqsədlə tədrisinə nail olmaq, dil öyrənənlərin dünyagörüşünü inkişaf etdirərək formalaşdırmaq və onların mədəni səviyyəsini yüksəltməkdən ibarətdir.

Söz yox ki, bu yolda şəxsiyyətin inkişafı müasir təlimin əsasını, nüvəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində xarici dillərin

kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə olunmalıdır.

Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə işlədilən ən yaxşı metodlardan biri “Kommunikativ” təlim metodudur. Xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Bu faktor isə həm müəllim, həm də dərslük və dərs vəsaitləri faktoru ilə sıx bağlıdır. Kommunikativ təlimin həyata keçirilməsində şagirdin şifahi şəkildə eşitdiyini və oxuduğunu başa düşmələri, öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmələri, şagird və müəllim arasında danışıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, şagirdlərin verilən dil və nitq materialları üzərində iş apara bilmələri, onları dəyişdirmək, qısaltmaq, genişləndirmək, başqa şəkildə ifadə etmək, dil materiallarının məzmununun necə şərh edilməsi, şəkillər üzrə müsahibə, ekskursiyalar, filmlərin müzakirəsi, bədii əsərlərin təhlili və s. dil vərdisləri əsas rol oynayır.

Xarici dili tədris edən müəllim İKT bacarıqlarına özü yiyələnməklə yanaşı, öyrənənlərdən də, müasir avadanlıqlarla işləməyi tələb etməli, dərsi elektron variantda təqdim etməlidir. Çin filosofu Konfutsi öyrənməni belə əsaslandırır: “Qulaq asıram – unuduram, görürəm-yadda saxlayıram, özüm edirəm anlayıram(dərk edirəm).Təlimdə yadda saxlamanın müəyyən qanunauyğunluqları var. Belə ki, öyrənən oxuduğunun -10%-ni, gördüyünün- 30%-ni, eşidib gördüyünün 50 %-ni, eşidib, görüb və özü etdiyini 90 %-ni qavrayır”. Elə atalar da bunu söyləyiblər: “Yüz dəfə eşitməkdənsə bir dəfə görmək yaxşıdır”. Müasir məktəblilərin əksəriyyətinin komputer bacarıqları vardır. Onlar bir düyməni basmaqla dünya arenasını seyr etməyə nail olurlar. Belə bir sivil şəraitdə müasir təlim metodları ilə işləməyi öyrənməyən, İKT və TTV bacarıqlarına yiyələnməyən müəllimlər söz yox ki, sinif qarşısında çətinliklərlə rastlaşacaqlar.

Müasir müəllim öz fəaliyyətini müasir notlar üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Çünki, artıq məktəblər və dərsliklər “Elektron” fəaliyyət göstərmək əzmindədirlər. Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, şagirdə müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdislərinin aşılanmasına yönəlməlidir.

Xarici dilin öyrənilməsində şifahi nitq fəaliyyətinin əsas bu növlərinə rəəyət olunmalıdır - reseptiv (oxuyub anlama və dinləyib anlama bacarıqları); - produktiv (öz fikrini şifahi və yazılı ifadə edə bilmə bacarıqları); - interaktiv (iki və daha çox fərd arasında reseptiv və produktiv fəaliyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi və dəyişməsi); - mediasiya - əlaqələndirici fəaliyyət (interpretasiya və tərcümələrlə mənimsəmə) daxildir.

Kommunikativ təlim zamanı produktiv fəaliyyət mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdət təşkil etməlidir. Vəhdət öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünə əminlik, danışmaq arzusu yaradır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə düşən şagird daim irəliyə doğru can atır, lüğət tərkibini zənginləşdirir və müstəqil danışmağa çalışır. Produktiv fəaliyyət zamanı şagirdlər aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə edə bilmək vərdisləri qazanırlar. - nitqin dialogi və ya monoloji formasından istifadə etməklə; - dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə; - gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə şərh etməklə; - öyrəndiyi səsləri düzgün tələffüz etməyi, cümlənin ritmi, səs tonu və səslənməsi, vurğu kimi danışq üçün vacib olan elementləri yerli - yerində işlətməklə; - haqqında bəhs etdiyi məlumatın əsas məğzini yığcam şəkildə ifadə etməyi, öyrəndiyini necə deməyi, sadə sual - cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etməyə keçməyi, eyni bir fikri müxtəlif səpkidə ifadə etməyi bacarmaqla; - eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahnını öyrənməyə cəhd etməklə; Xarici dillərin kommunikativ metodla tədrisində şagirdlərin nitq fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir.

Bu, şagirdlərin bir-birilə danışmaq aktının fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik priyomlardan biridir. “ Bütöv tədris fəaliyyətinin vacib sosial tələbidir”.

Şagirdlər xarici dili mənimsəyərkən müasir təlim texnologiyalarının vasitəsilə öyrənməyi, yaradıcı axtarışda olmağı, müstəqil nəticə çıxarıb, təhlil etməyi bacarmalıdır. Onlarda “iki- iki” və “qrup halında” işləmək, bir-birilə mədəni ünsiyyətdə olmaq, əməkdaşlıq, yekdil fikir söyləmək və s. vərdişə çevrilməlidir. Verilmiş materiallar müasir həyatın bütün sahələri, etika qaydaları, davranış və ünsiyyət formaları ilə bağlı olmalıdır. “Tanışlıq”, “Mağazada”, “Poliklinikada”, “Ad günündə”, “Mənim günüm”, “Mənim ailəm”, “Əczaxanada”, “Kitabxanada” və s. kimi mövzular öyrənənləri düzgün istiqamətləndirə bilər.

Dərslərdən əvvəl vaxtlarda da şagirdlər dərslər vaxtı əldə etdikləri bilik və bacarıqlardan, dil vərdislərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Məsələn, şagirdin dilini öyrəndiyi ölkəyə qiyabi səyahət zamanı; öz ailəsində xarici qonaqları qəbul edərkən; xaricilərlə məktublaşarkən; dil gecələri və müsabiqələrdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi anlarda xarici dil dərslərində əldə etdikləri biliklər onların köməyinə çatma bilər. Fənn olimpiadaları, müxtəlif treninqlər, məqsədli layihələr dil öyrənənlərə və s. çox böyük yardımçı ola bilər.

Xarici dilin öyrənilməsində dialoji və monoloji nitqin növlərinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün öyrənənlər söhbətə qoşulmaq, fikri təsdiq ya inkar etmək və ya fikri tamamlamaq üçün çoxlu söz birləşmələri və ifadələr bilməlidirlər. Buna görə də, hər kəs çoxlu söz əzbərləməli, zəngin lüğət fonduna yiyələnəlməlidir. Yeni sözlər öyrənərkən həmin sözlərin sinonim və antonimlərini də öyrənməli, söz yaradıcılığına diqqəti artırmalıdır.

Şifahi nitqin möhkəmləndirilməsində oyunların da çox böyük rolu vardır. Oyunlar həm şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirir, həm düşündürür, onları həm də düzgün nəticə çıxarmağa yönəldir. Rəqəmləri keçərkən müəllim “Loto”, “Domino”, “Mən haradayam?” kimi oyunlardan, qohumluq münasibətlərini bildirən sözləri

keçərkən “Jeu de sept familles- En passant par la Lorraine...”adlı kart oyunundan, Fransız incəsənətindən bəhs edərkən “Les impressionistes”adlı kart oyunundan istifadə çox maraqlı nəticə verir, məktəblilərdə dilə qarşı böyük maraq oyadır. Ən zəif şagird belə oyun vasitəsilə minimum bilik qazanır. Şəkillər üzrə aparılan iş kommunikasiyanın ən münasib formalarından biridir. Dinamik şəkillər çox zaman bir-birilə bağlı olduğundan, hərəkətlərin inkişafı , cavabların da ardıcılığını tələb edir. Bu da nitqin ardıcılığına və rabitəliliyinə səbəb olur. Məzmun daha dolğun və maraqlı alınır. Dərsdə nümayiş etdirilən şəkillər şagirdlərin fəallığını artırır, onların rabitəli fikir söyləmələrinə gətirib çıxarır. Şagirdlər şəkillər üzrə qoyulmuş suallarla da kommunikasiyaya girə bilirlər.

Bu zaman rollu oyun şəklində biri sual, digəri isə cavab verir. Kommunikativ təlim zamanı şagirdlər üçün lazımı sosial - psixoloji atmosferin yaradılması vacibdir. Şagird bilməlidir ki, o danışdığı zaman səhvə yol versə belə ona hörmət edir, onun fikri ilə razılaşırlar, onun zəif və güclü cəhətləri diqqət mərkəzindədir. Kommunikativ təlim prosesində şagirdlər yavaş - yavaş müstəqilliyə alışır, sərbəst düşünüb fikir söyləməyə can atırlar. Bu zaman müəllim: - dərs vaxtı müzakirəyə bir neçə mövzu təklif etməli; - şagirdləri verilən situasiyalara dair fikir söyləməyə alışdırmalı; - şagirdlər sərbəst fikir söylədikləri zaman (səhvə yol versələr belə) müəllim onların tərəfini saxlamalı, axıra qədər onu dinləməyi bacarmalı; - şagirdlərdə dinləmək bacarığı yaratmalı; - dərs vaxtı şagirdin şəxsiyyətini, fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalı; - şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən qarşılıqlı münasibət yaratmalı; - şagirdlərin dərs vaxtı bir- birinə qarşılıqlı hörmət və kömək etmələrinə şərait yaratmalı; - kommunikativ təlim prosesində hər hansı bir mövzunun və ya situasiyanın həyata keçirilməsi zamanı şagirdlərin iki- iki və ya qrup halında işləmələrini təşkil etməli; - dərs vaxtı lüğətdən və ya başqa didaktik vasitələrdən istifadəyə icazə verməli; - müsbət nəticə göstərənləri müasir üsullarla qiymətləndirməli; - sinifdə bütün tədris prosesinə nəzarət etməli; - dilin öyrənilməsində tərəf müqabil olmalı;

- dilin öyrənilməsinə stimullaşdırılmalı; - həm məsləhətçi, həm də ekspert-nəzarətçi olmalı; - tədris etdiyi xarici dili gözəl bilən mütəxəssis olmalı; - səbirli olmalıdır.

Müəllimlər unutmamalıdır ki, xarici dillərin kommunikativ məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Müəllimlər şagirdlərə öyrənməyi öyrətməklə onlara ömrü boyu öyrənmək vərdişi aşılayır, fənlərin inteqrasiyası yollarını öyrədir. Şagirdlərə vətənpərvərlik hisslərinin aşılması, onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi, linqvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə dili öyrənilən ölkələrin sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında son dərəcə maraqlı, aktual, müasir mövzulara müraciət etmək lazımdır. Onları şəhər və Respublika olimpiadalarına həvəsləndirmək və istiqamətləndirməklə Yeni pedaqoji texnologiyalardan istifadə edərək öyrənənləri təlimin ən fəal və bərabərhüquqlu subyektinə çevrilmək üçün yeni insan, sivil cəmiyyətdə yaşayan vətəndaş tərbiyə edib yetişdirmək xarici dil müəllimlərinin ən ümdə vəzifəsidir.

Xarici dilin öyrənilməsi şagirdə ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yeni baxış formalaşdırılmasına zəmin yaradır. Müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai siyasi, elmi-mədəni və iqtisadi həyatə haqqında biliklərin əldə olunmasına, xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənməyə imkan verir. Xarici dilin öyrənilməsi iş və karyera imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Xarici dilə yiyələnməklə gənc mütəxəssislərimiz ölkəmizdə fəaliyyət göstərən onlarla xarici şirkət, qeyri hökumət təşkilatları və eləcə də dünyanın müxtəlif qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır. Xarici dil təlimi vasitəsilə şagirdlərdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşdırır. Xarici dilə yiyələnmək şagirdlərin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır. Xarici dil şagirdlərin linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc harada olmasından asılı olmayaraq ölkəmizi layiqincə təmsil etməklə

yanaşı, dünya ölkələri ilə tanışlıq, xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir.

Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daima işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatlı olmaq, dilçilik seminarlarında, başqa müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən məharətlə istifadə etməyi tələb edir.

Kommunikativ yönümlü müəllimlərdən həddən artıq səbirli olmaq tələb olunur. Müəllimin əsas açarı onun şagirdləri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Bu baxımdan o, şagirdin zəhmətinə qayğı ilə yanaşmalı və onun fikrinə şərik olmağı bacarmalıdır. Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla şagirdlərə misilsiz nümunə olmalıdır.

Xarici dillərin tədrisi psixologiya ilə sıx bağlıdır. Xarici dillərin öyrənilməsində qavramanın xüsusiyyətləri, təfəkkürün rolu və onun dillə əlaqəsi, şüurlu və şüursuz münasibəti (ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət, düşünmə, imitasiya və s.), vərdiş və bacarıqların formalaşması, tədris prosesinin motivasiyası və s. haqqında psixologiya elmində toplanmış biliklərdən geniş istifadə edilir.

Xarici dillərin tədrisi məzmunca çox geniş, mürəkkəb anlayış olaraq onun səmərəli təşkil edilməsilə də bağlı fərqli ideyalar irəli sürülür. Buna görə də xarici dillərin tədrisində psixoloji aspektlər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, dillərin öyrənilməsi istiqamətində psixoloji aspektlər nəzərə alınmazsa heç bir inkişafa, səmərəli nəticələrə nail olmaq mümkün deyildir, çünki psixoloji cəhətdən insan öyrətməyə, öyrənməyə və ya hər hansı fəaliyyətə özünü hazır hiss etmirsə, insanın daxili özünəinamı yoxdursa, onda həmin fərd uğurlu fəaliyyət göstərə bilməz.

Hər bir insan fərdi keyfiyyətlərə malikdir və bu səbəbdən insanların fərdi keyfiyyətləri də bir-birindən fərqlənir. Bu fərqlər tədris prosesində də özünü aydın

şəkilə bürüzə verir. Xarici dillərin tədrisi metodikasında nitqin psixofizioloji əsaslarının düzgün başa düşülməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, xarici dillərin tədrisində metodika elmində L.S.Viqotski, S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontiyevin fəaliyyət nəzəriyyəsinə, xüsusən də təfəkkür fəaliyyəti, yaddaş problemləri, dilöyrənənlərdə nitq vərdişlərinin formalaşması, nitq mexanizmi və s. istiqamətində aparılmış tədqiqatlarından mütəmadi olaraq istifadə edilir.

Xarici dillərin tədrisi məsələlərinə dair tədqiqatlarla metodika elminin inkişafına V.A.Artyomov və B.A.Belyayevin (11; 14) araşdırmaları da xüsusi qeyd edilməlidir. V.A.Artyomov və B.A.Belyayev və başqa psixoloqların xarici dillərin tədrisinə töhfəsi ondan ibarətdir ki, adları sadalanan psixoloqlar, ilk dəfə, tədqiqat obyektini kimi yalnız nitqi deyil, həm də xarici dillərin tədrisində nitqin bütün formalarının öyrədilməsini psixoloji cəhətdən əsaslandırma bilmələrindədir.

Beləliklə, ümumi psixologiyanın, pedaqoji psixologiyanın, xarici dillərin tədrisi psixologiyasına əsaslanan metodika şifahi və yazılı nitqin psixoloji səciyyəsi haqqında məlumatları əldə edə bilir. Psixoloji biliyə yiyələnmək tələbələrin dilöyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müəllimlər qarşısında geniş üfüqlər açır. Müəllimlər auditoriyalarda, hər şeydən əvvəl, tələbələrin diqqətini mövzuya yönəltmək üçün motivasiya yaratmağa çalışmalıdırlar, çünki motivasiyanın əksikliyi tələbənin dilöyrənmədə nailiyyətlərinin əldə olunmasında ciddi maneələr törədir. Xarici dillərin təlimi prosesində əyani vasitələrdən istifadə tələbələr arasında güclü motivasiya yaradıcı vasitələrdən biridir və yeni sözlərin öyrənilməsini və yadda saxlanılmasını xeyli asanlaşdırır. İkincisi, səriştəli və bacarıqlı müəllimlər tələbənin stresini və rahatsızlığını azaldır və özünəinamı artırır. Əksər tələbələr auditoriyada öyrəndiyi dildə danışmaqdan çəkinirlər və düşünürlər ki, əgər cümlədə sözləri səhv istifadə etsələr ya da sözü səhv tələffüz etsələr sinif yoldaşları tərəfindən gülüş hədəfinə çevrilirlər, buna görə də müəllim tələbələrə gərginlik hissi keçirmədən danışmağa və onların qrup müzakirələrində iştirakını təmin etmək üçün əlverişli şərait yaratmalıdır. Əsaslı psixoloji biliyə malik müəllimlər səbirli və yaradıcı şəkildə

tələbələri motivasiya etməyə və onlara gərginliksiz müvəffəqiyyət əldə etmək üçün hər cür köməyə qadirdirlər.

Xarici dillərə yiyələnmənin psixoloji əsaslarının şərhinə keçməzdən əvvəl qeyd etmək yerinə düşər ki, xarici dillərin tədrisi metodikası təcrid olunmuş formada deyil, digər elmlərlə - fəlsəfə, psixologiya, dilçilik, pedaqogika ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Bu tədqiqat işində biz xarici dillərin tədrisi metodikasının psixoloji qanunauyğunluqlarını təhlil etməyə çalışacağıq. Q.E.Vedelin də qeyd etdiyi kimi, “heç bir başqa metodikada, ikinci dilin tədrisi metodikasında olduğu qədər mübahisəli və ziddiyyətli məqamlar mövcud deyildir” (20, s. 4). Bundan əlavə, Q.E.Vedel aşağıdakı problemləri qeyd edir: *“birinci və ikinci dillərdə təfəkkür mexanizminin problemlərinə, onların yaranmasına və funksiyası; ikinci dilə yiyələnmənin artan səviyyəsi: bilikdən qabiliyyətə-bacarıqlar-vərdişlərə qədər; ikinci dilin mənimsənilməsində yaş xüsusiyyətlərinin və mexaniki yaddaşın rolu və s.* (20, s. 6).

Qeyd edilən problemlərin həllini metodika yalnız psixoloji qanunauyğunluqlarla birlikdə nail ola bilər. Xarici dilin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərini öyrənərkən, bir tərəfdən, psixoloji qanunauyğunluqlarını, digər tərəfdən isə ictimai tələbləri nəzərə almaq lazımdır. Müasir dövrdə xarici dillərin öyrənilməsində aşağıdakı məsələlər xüsusi aktualıq kəsb edir. Məsələn, xarici dilləri öyrənənlər onun fonetik, morfoloji və sintaktik quruluşlarında qanunauyğunluqları müşahidə edirlər. Bu cür müşahidə onlara həm ana dillərindən məlum olan biliklərin, həm də genişlənən əlaqələrin hesabına baş tutur.

Bunu nəzərdə tutan akademik L.V.Şerba ana dili ilə xarici dilin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında yazırdı ki, *“öz dilini xaricilərə öyrədəndə onu daha yaxşı başa düşürsən. Xarici dilin ana dili üçün müəyyən əhəmiyyəti varsa, onda ana dilinin də xarici dilin tədrisi üçün əhəmiyyəti daha böyükdür”* (50, s.33).

L.İ.Zilberman xarici dilin öyrənilməsinə ana dilinin təsirindən bəhs edərək yazır: *“Konkret xarici dillərin konkret ana dili şəraitində tədrisi metodikasını*

hazırlayarkən onunla əlaqələr olan elmlərlə, birinci növbədə isə dilçilik elmi ilə sıx surətdə əməkdaşlıq etmək lazımdır” (28, s.64).

Bu hadisə dilöyrənəndə mədəniyyət biliklərini də tələb edir, çünki xarici dilə yiyələnmə, əslində, “mədəniyyətlərin dialoqudur”. Xarici dilin öyrənilməsi elə həmin dildə düşünmək deməkdir. Bu fikri V.P.Artyomov da qeyd edir. Müəllif “*psixoloji qanunauyğunluqlarının pozulmasının ekstrapsixoloji amillərlə*” aradan qaldırılmasının yollarının birlikdə həllinin tapılmasını təklif edir (11, s.15). Dil yetərinə mürəkkəb fenomeni təmsil edir. Xarici dilə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, o, ikiqat mürəkkəb hadisədir. İ.A.Zimnyaya yazır ki, “*xarici dil hər bir dil sistemi kimi ictimai-tarixi prosesin məhsuludur və onda xalqın tarixi, onun mədəniyyəti, sosial münasibətlərin, ənənələrin və s. sistemi öz əksini tapır*” (29, s. 65). B.B.Belyayeva isə hesab edir ki, “*xarici dilin digər tədris fənlərindən əsas fərqi ondan ibarətdir ki, onda xarici dilə yiyələnmə prosesi təfəkkürün özünün transformasiyasına yönəlmişdir*” (14, s. 13). Burada İ.A.Zimnyaya istinadən əlavə etmək istərdik ki, istənilən xarici dil eyni zamanda həm məqsəd, həm də təlim vasitəsidir (29, s. 34).

Xarici dili adətən ana dilinin qrammatikasını, yazı qaydalarını bilən tələbələrə öyrədirik. Onlar öyrəndikləri xarici dili ana dili əsasında yaranmış bacarıq və vərdişlər sayəsində mənimsəyirlər. Ana dilindən əldə edilmiş bacarıq və vərdişlər müəllimlərdən asılı olmayaraq, xarici dilin tədrisinə öz təsirini göstərir və bu səbəbdən də xarici dili öyrənəndə tələbələr ana dili sahəsində aldıkları nəzəri bilikdən geniş yararlanırlar. Ana dili və xarici dilin nəzəri cəhətdən tutuşdurulması xarici dilin öyrənilməsi üçün geniş imkanlar açır və tədrisi xeyli yüngülləşdirir. Bu amili nəzərdə tutan R.Y.Barsuk yazırdı ki, “*xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsinin əsasını təşkil edir və ana dili, rus dilini nəzərə almaqla xarici dil proqramlarının hazırlanmasına, milli məktəbin spesifikasiyasına uyğun xarici dilin tədrisinə aid xüsusi metodikasının nəzəri əsaslarını yaratmağa kömək edir*” (13, s.59).

İ.D.Salitra isə yazırdı ki, “*öyrədilən xarici dil və ana dili, xarici dilin tədrisi prosesində mürəkkəb qarşılıqlı münasibətdə olurlar. Bu qarşılıqlı təsir həm təlim prosesinə təkan verir, həm də təlim prosesinə mənfi təsir edir. Xarici dilin tədrisində*

daxili qarşılıqlı təsir nəticəsində ana dilində yaranmış vərdişlər daha möhkəm olduğu üçün üstün gəlir. ...hər iki dilin - öyrənilən xarici dilin və ana dilinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri müxtəlifdir, yəni ana dili ilə xarici dil quruluşlarına görə bir-birinə yaxındırsa, bu təlim prosesini sürətləndirir, ona kömək edir, lakin onlar quruluşlarına görə bir-birindən fərqlənirsə, bu təlim prosesinə mənfi təsir edir.

Ona görə də, eyni sistemli və müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı təsirinin öyrənilməsinin böyük metodik əhəmiyyəti vardır” (44, s. 23). İ.D.Salistranın fikrincə, “psixoloji köçürmə hadisəsi sayəsində iki dil –ana dili və xarici dil xarici dilin öyrənilməsi prosesində öz aralarında mürəkkəb qarşılıqlı təsirlər girirlər. Bu qarşılıqlı əlaqə həm tədris prosesinə kömək edən stimullaşdırıcı, həm də bu prosesə mane olan inretferizə edən ola bilər” (44, s. 23).

Daha sonra İ.D.Salistra xarici dili mənimsəməkdə ana dilinin müsbət təsiri haqqında yazırdı ki, “xarici dili mənimsəmə prosesində ana dilindən əldə edilmiş və xarici dilin mənimsənilməsinə kömək edən bilik, bacarıq və vərdişlərin xarici dilə adlamasını təqdirəlayiq hal hesab etmək lazımdır. Bu xarici dilin mənimsənilməsini asanlaşdırır, bu mənimsəmədə çətin olan hallara az vaxt və qüvvə sərf edilməsinə səbəb olur” (44, s. 24).

Xarici dil öyrənən şəxs ana dili sahəsində müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə sahib olur. Birinci dil sayəsində qazanılmış bilik, bacarıq və vərdişlər xarici dilin öyrənilməsinə tətbiq edilir və bu da həmin materialı mənimsəmək üçün az vaxt sərfinə, az səy göstərilməsinə səbəb olur. A.A.Leontyevin fikrincə, “məqsəd fəaliyyətin müstəqil, dərk olunan obyektidir. Bu fəaliyyət səmərəli yolla, az vaxt və qüvvə sərf etməklə bu məqsədə nail olmaq üzrə qurulur. Fəaliyyətin özünəxas məqsədi ardıcıl hərəkətlərdən ibarətdir ki, bu da fəaliyyətin ümumi məqsədinə tabedir. Eyni ilə bu xarici dilin mənimsənilməsində baş verir. Xarici dildə danışmaq üçün ayrı-ayrı vərdişlərə yiyələnmək lazımdır” (34, s. 146).

İstənilən xarici dildə isə bu fəaliyyəti həyata keçirmək üçün çox vaxt və enerji sərf etmək lazım gəlir. A.A.Leontiyevin fikrincə, *“fəaliyyəti təşkil edən “hərəkətlər” ana dilindən xarici dilə düzgün tətbiq edilsə, bu xarici dilin mənimsənilməsinə çox kömək edər. Xarici dilin tədrisində ana dilinin nəzərə alınması bilavasitə şüurluluq prinsipi ilə bağlıdır”* (34, s.46).

M.K.Boradulina və N.M.Minina xarici dilin tədrisi özəlliklərindən bəhs edərkən qeyd edirdilər ki, *“xarici dilin tədrisində iki yol mövcuddur. Birincisi, xarici dilin eyni ilə ana dili kimi öyrənmə yoludur. İkincisi, xarici dili onun qaydaları vasitəsi ilə, quruluşuna bələd olmaq yolu ilə öyrənməkdir”* (19, s.63). Xarici dillərin tədrisi prosesində öyrənilən dilin hər hansı bir hadisəsi ana dili ilə tutuşdurulur və bu onlardakı fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirir. Bu barədə Vilberman yazır ki, *“dillərin qarşılıqlı təsirinə əsaslanan müqayisəli metodikanı hazırlayarkən, bunun təlim prosesinin hazırlanmasında və təlim prosesinin özündə hansı müqayisəli əməliyyatın “arxada” və hansının “ön” plana gətirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır”* (22, s.55).

Xarici dillərin tədrisində danışq fəaliyyətinin, insanların ünsiyyətinin və təhsil prosesinin iştirakçılarının – tələbələr və müəllimlərin psixoloji xüsusiyyətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnsan təbii xüsusiyyətlərin komplekslərindən formalaşmış fərd kimi bütöv psixofizioloji təşkilliyi, ətraf aləmlə davamlı qarşılıqlı təsiri, habelə fəallığı ilə fərqlənir. İnsana fərd kimi yalnız reflektiv fəallıq deyil, həm də özünün mühitlə qarşılıqlı münasibətdə fəallığına əsaslanan ixtiyari fəallıq da xasdır. İnsanın fəallığında həm daxili aspekt, daxili sxem (psixoloji proseslər, vəziyyət və xüsusiyyətlər), həm də zahiri davranış prosesləri məxsusdur. Bu planda ən böyük vahid fəaliyyət – bütöv motivləşmiş davranış aktıdır. İnsanın davranışının zahiri mənzərəsində ünsiyyət vahidləri, kommunikasiyanın qeyri-verbal aspektləri öz əksini tapır. Bu və ya digər fəallığın məhsuldarlığı isə fərdi, subyektiv keyfiyyət və xüsusiyyətlərin, o cümlədən qabiliyyətdən birbaşa asılıdır.

Xarici dilin mənimsənilməsində və istifadəsində psixoloji amillər əhəmiyyətli rol oynayırlar. Verbal məntiqi, nitq və koqnitiv funksiyaların reallaşması isə sol və

sağ yarımkürələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yerinə yetirilir. Xarici dillərin tədrisi texnologiyası insanın əsas sisteminin tipindən asılı olan temperamentini nəzərə alır və psixoloji proseslərin sürətini, tempini, ritm və intensivliyini əks etdirərək ana dili və xarici dillərin mənimsənilməsinin üsul və dinamikasını müəyyənləşdirir. Psixoloji amillər iki kateqoriyaya: affektiv/emosional və koqnitiv yəni idraki amillərə bölünür.

Affektiv amil o deməkdir ki, fərdlər öz ətraf aləmindən xəbərdar olurlar, ona öz hisləriylə cavab verirlər və onlara görə davranırlar. Bu hislərin bəzilərinə daxildir: özünübəyənmə, motivasiya, narahatlıq, davranış və empatiya.

Motivasiya – bu bir impuls, emosiya və arzudur ki, şəxsi müəyyən bir yolda fəaliyyət göstərməyə sövq edir. Müxtəlif individual, sosiokultural və instruksional yəni təhsilyönümlü amillərin motivasiya üzərində təsiri var. Bütün bunlara baxmayaraq, motivasiya öyrənmədə və təhsil almaqda açar rolunu oynayır.

Qeyd edək ki, tələbələrin motivasiyası xarici dildəki materialların qavranılması, başa düşülməsi, mənimsənilməsi və tətbiqini qabaqlayır. Motivasiyanın ən bəsit anlaşılməsi nəyəsə nail olmaq məqsədilə müəyyən hərəkətlərə sövq edən daxili impuls başa düşülür. İ.A.Zimnyaya yazır ki, “*motiv danışanın dinləyənlə bu və ya digər təsir formalarını planlaşdırarkən güddüyü kommunikativ məqsədinin xarakterini izah edəndir*”(29, s. 18). Xarici dillərin tədrisində ən mühüm vasitələrdən biri ünsiyyətdə qarşılıqlı təsir prosesinin yaradılması, yəni interaktivliyin təmin olunmasıdır. Ünsiyyət prosesində nəzərdə tutulan məqsəd hər iki iştirakçının birgə fəaliyyətinə və qarşılıqlı münasibətinə əsaslanır. Belə qarşılıqlı təsir prosesi interaktiv təlimin yaranmasına zəmin yaradır. Bu prosesdə şagirdlərə verilən motivasiya və sərbəstlik birbaşa ünsiyyət zamanı onlarda özünəinamın artmasına, xarici dildən daha çox istifadəyə və nəticədə təqdim olunan materialı şüurlu öyrənməyə səbəb olur.

Xarici dillərin mənimsənilməsində qavrayış əhəmiyyətli rol oynayır. N.İ.Qezin fikrincə, “*qavrayış bütövlükdə predmeti, onun xüsusiyyətlərini məcmusunda əks etdirir*” (25, s. 34). Xarici dillərin öyrənilməsi eşitmə və kinestik qavrayış fəallığı tələb edir. Ən fundamental konsepsiyalardan birində qeyd edilir ki, hər hansı bir yenin

qəbulu artıq mövcud olan təcrübənin əsasında yerinə yetirilir. B.V.Belyayevin qeyd etdiyi kimi, *“qavrayışın toplanmış bilik və təcrübələrlə əlaqəsi “appersepsiya” kimi adlandırılması qəbul edilmişdir”* (14, s. 17). Göründüyü kimi, xarici dillərin tədrisi prosesi dil öyrənənlərin yeni dil materialını artıq qazanılmış biliklərlə əlaqələndirilməsi şəraitində baş verməlidir. Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, appersepsiyanın düzgün təşkili anlamanın səmərəliliyini artırır.

Xarici dillərin öyrənilməsində yadda saxlamaq prosesi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Psixoloqların əksəriyyəti mexaniki yadda saxlamaqla müqayisədə düşünülmüş-məntiqi yadda saxlamağa üstünlük verirlər. Mexaniki yaddaş ayrı-ayrı sözlər, söz birləşmələri, tərkiblər, cümlələr formasında ifadə olunmuş dil materialının primitiv təkrarını tələb edir. B.V.Belyaev yazır ki, *“xarici dildəki nitqin özü yalnız o halda tələbələrin həqiqi nitqi ola bilər ki, o, əvvəl əzbər öyrənilmişlərin sadəcə reproduksiyası deyil, özlərinin yeni fikirlərinin sözlə ifadəsi olsun”* (14, s.12).

Mənimsənilmiş materialın yaradıcı tətbiqi tələbələrin təfəkkür fəaliyyəti ilə sarsılmaz tellərlə bağlıdır. Bu ondan qaynaqlanır ki, xarici dillərin öyrənilməsi prosesində tələbələr həmin dildə düşünmək qabiliyyəti qazanırlar. Bunu nəzərə alan B.V.Belyaev xarici dillərin öyrənilməsində xarici dildən ana dilinə və yaxud da əksinə tərcüməni inkar edir. Müəllif *“tələbələrə xarici dildə düşünməyi öyrətmək lazımdır”* ideyasından çıxış edir (14, s. 13). Xarici dilin tədrisi ilə bağlı tədqiqatlarda göstərilir ki, xarici dilin tədrisi metodikası psixologiya ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, N.V.Raxmanovun fikrincə, *“xarici dilin tədrisi metodikasının psixologiya ilə sıx əlaqəsinin səbəbi nitq ilə təfəkkürün vəhdətidir”* (41, s. 12). Xarici dillərin tədrisi metodikasına həsr edilmiş bir sıra nəzəri ədəbiyyatlarda ənənəvi olaraq tədrisə yanaşmanın dörd ümumi strategiyası qeyd edilir. Məsələn, M.V.Lyaxovitskinin fikrincə, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Biheyviorist yanaşma. Biheyviorist yanaşmanın əsasını xarici dillərin tədrisində stimula ilə reaksiyanın qarşılıqlı əlaqəsi təşkil edir. Bu yanaşmaya əsasən, tədrisin əsas məqsədi intensiv məşqlər vasitəsi ilə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasından ibarətdir (36, s. 29). Bir sıra daxili və xarici amillər dilöyrənmə pro-

sesinə təsir göstərə bilər. Daxili amillər dilöyrənənin daxili vəziyyətini əks etdirən psixoloji aspektləri əhatə edir. Xarici amillər sırasına isə ailə, ətraf-mühit, məktəb və s. daxil etmək olar. Buraya, yəni xarici amillərdən, məsələn müəllim, sinif və məktəb şəraitinin xarici dilin effektiv öyrənilməsinə davamlı təsiri yoxdur, amma tələbənin psixoloji vəziyyətinin xarici və ya ikinci dilin öyrənilməsinə təsiri vardır:

a) xarici dilin öyrənilməsində sosial-psixoloji amillər əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən üç əsas amili qeyd etmək olar: sosial amillər, individual fərqlər, münasibətə və motivasiyaya təsir edən amillər (75, s.15).

Sosial amillərə solumun ikidilli ya da birdilli linqvistik təbiəti, tələbənin sosial-maddi statusu, birdillilik ilə əlaqədar siyasi mühit və s. aid edilir.

b) individual fərqlər yaş, şəxsiyyət, dil qabiliyyəti, münasibətlər və motivasiya kimi xüsusiyyətlər ilə izah edilə bilər. Dilöyrənmə tələbələrin şəxsiyyəti, özünəinam və dilöyrənmə qabiliyyəti əsas şərtlər kimi koqnitiv və verbal bacarıqlarını özündə ehtiva edir;

v) münasibət və motivasiya xarici dilin öyrənilməsinə təsir edən amillərdir. Sosial amillərə valideyn və müəllim münasibəti; ictimai inanclar və mədəni gözləntilər; yaşlıların təzyiqi və s. aid edilir. Müəllim xarici dilin öyrənilməsində tələbələrə ruhlandırma, həvəsləndirə, müsbət münasibət yarada bilməlidir.

Affektiv amillər də da psixoloji amillərə daxil edilir. Bu amillər tələbənin öyrəndiyi dilə qarşı olan emosional vəziyyəti və hissləridir. Dilöyrənənlərdə affektiv süzgəc kimi hərəkət edən mexanizm vardır, çünki aşağı səviyyəli narahatlığa malik olan dilöyrənənlərin özünə inamı və motivasiya səviyyəsi xeyli yüksək olur. Amma aşağı motivasiyalı və özünə güvəni olmayan öyrənənlərdə yaranan narahatlıq isə affektiv süzgəcin yüksəlməsinə səbəb olur və bu da dilin öyrənilməsinə mənfi təsir göstərir. Səslərin bir-birindən fərqləndirilməsi, öyrənilən dildəki sözlərin yadda saxlanması bacarığı və cümlədə sözlərin qrammatik cəhətdən necə işləndiyini anlamaq bacarığı dil qabiliyyətini formalaşdıran aspektlərdir. A.P.Kanın fikrincə, “fonetik kodun açılması, qrammatik həssaslıq, yaddaş, verbal zəka və eşitmə bacarığı kimi

bacarıqları özünə daxil edən dil qabiliyyəti mövcuddur. Bu bacarıqlar nə qədər çox inkişaf etmiş olarsa, dilin öyrənilməsi bir o qədər səmərəli olar” (59, s. 40).

Xarici dil öyrənilməsi üçün lazım olan amillər arasında fonetik kodun açılması, qrammatik həssaslıq, bundan əlavə induktiv dil öyrənmə bacarığı və yaddaş/öyrənmə daxil etmək olar:

- fonetik kodun açılması. Bu öyrənilən dildə səslərin bir-birindən fərqləndirilməsi və beyində kodlaşdırılması vasitəsi ilə yenidən yada salmağı bacarmaq qabiliyyətidir. Bu xarici dilin uğurlu öyrənilməsində özünü göstərən bacarıqlardan biridir;

- qrammatik həssaslıq. Bu dilöyrənənin sözlərin yerinə yetirdiyi funksiyaları cümlələrdə tanımaq bacarığı kimi izah edilir. Bu funksiyaları təsvir etmək ya da adlandırmaq bacarığını yox, müxtəlif cümlələrdə sözlərin eyni funksiyaları daşıyıb-daşmadığını ayırmaq qabiliyyətini özündə əks etdirir;

- induktiv dil öyrənmə bacarığı. Bu dilöyrənənin dil haqqında ümumiləşdirmə və qaydaların başa düşülmə bacarığıdır. Bu qabiliyyəti yüksək səviyyədə olan tələbə müəllim ya da materiallardan əldə olunan ümumiləşdirmələrə və ya təqdim olunmuş qaydalara nisbətən az güvənirlər;

- yaddaş və öyrənmə. Bu qabiliyyət assosiasiya ilə əlaqədardır, yəni ana dilində və ikinci dildə olan sözlər və ifadələr arasındakı assosiasiyaların yaradılması və yenidən xatırlanması bacarığıdır.

Beləliklə, xarici dillərin öyrənilməsi dilöyrənənlərin psixoloji vəziyyəti, səciyyəvi xüsusiyyətləri, yaşları, şəxsiyyətləri, dil qabiliyyəti, motivasiyası, dilə qarşı münasibəti, emosional vəziyyətləri ilə sıx bağlıdır.

Biheyvioristlər tədris üçün müəyyənləşdirici amil olaraq, ətraf mühit hesab edirdi. Onlar tədris prosesini xarici stimullara şərti cavab hesab edirdilər. Təltiflər, cəza, mükafatlandırılmanın dayandırılması vərdişlərin formalaşdırılması və yaxud onlara son qoyulması vasitələr hesab edilirdi;

2. İnduktiv-şüurlu yanaşma. Bu yanaşmanın tərəfdarları dil qaydaları və nitq fəaliyyətini tədricən mənimsəməyə gətirib çıxaran çoxsaylı nümunələr üzərində intensiv işə əsaslanırdılar (37, s. 30);

3. Koqnitiv yanaşma isə tədris edilən dilin nəzəri elementlərinin fonetik, qrammatik, söz yaradıcılığı və istifadəsi qaydaları üzərində iş şəklində öyrənilməsinə özündə ehtiva edir. Koqnitiv yanaşma pozitivizm, rəşionalizm və humanizm kimi intellektual ənənələri özündə birləşdirir;

4. İnteqrativ yanaşma tədris strukturunun şüurlu və koqnitiv komponentlərinin birləşməsi vasitəsi ilə reallaşır (37, s. 32).

Deməli, xarici dillərin öyrənilməsində xarici dillərin mənimsənilməsi prosesinə təsir göstərən psixoloji amilləri də nəzərə almamaq mümkün deyildir. Psixoloji amillərin vacibliyi, hər şeydən əvvəl, müəllimin dil öyrənənlərin psixoloji durumuna təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Belə halda müəllimin əsas məqsədi tədris materialının düzgün qavranılması, anlaşılması və mənimsənilməsinə yardım etməkdir. Xarici dilin tədrisinin psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan çoxsaylı tədqiqat işləri ilə tanışlıqdan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, xarici dilin öyrənilməsi heç də ana dilinin öyrənilməsinə bənzəmir, yəni bəzi məqamlarına görə ondan fərqlənir. Xarici dilin öyrənilməsinin səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır və bunları xarici dilin tədrisində mütləq nəzərə alınmalıdır.

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ DİL VƏ NİTQ BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

2.1. Xarici dil dərslərində tələbələrə dil bacarıqlarının aşılması üzrə tapşırıqların seçilməsi prinsipləri

Bu gün Azərbaycan dünya birliyi ölkələri ilə ictimai həyatın bütün sahələrində səmərəli əməkdaşlıq edən bir ölkədir. Buna görə də başqa fəaliyyətlərlə yanaşı, bir və ya iki xarici dildə ünsiyyət qurmağı, əlaqə saxlamağı bacaran şəxsiyyətin formalaşdırılması müasir məktəbin mühüm vəzifələrindən biridir.

Bu yolda şəxsiyyətin inkişafı müasir təlimin əsasını, nüvəsini təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının umumtəhsil məktəblərində xarici dillərin kommunikativ məqsədlə tədrisi və bu məqsəddən irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsi şagirdlərə xarici dildə ünsiyyət yaratmaq vərdişi və bacarığının aşılması ilə səciyyələnir. Buna görə də öyrənilən dil ünsiyyət vasitəsi olmalı və ondan kommunikativ məqsəd üçün istifadə olunmalıdır.

Müasir şagird öz dünyagörüşü və bilikləri həcmində ana dilində və xarici dildə ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır.

Xarici dillərin tədrisinin linqvodidaktik əsaslarından biri kimi dil materialının seçimində müəyyən prinsiplərin nəzərə alınmasını göstərmək olar. Elmi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, xarici dillərin tədrisi üçün material seçiminin prinsipləri müxtəlifdir və onların bir qismi müasir metodika elminin qoyduğu tələblərlə uzlaşmır. Bu baxımdan dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində tədris üçün nəzərdə tutulmuş materialın seçiminə struktur yanaşma, transformasiya yanaşması, funksional yanaşma, vasitəsilə tematik və situativ prinsiplərin tələbələrdə şifahi nitqin, başqa sözlə, dil bacarıqlarının formalaşması üçün nə dərəcədə faydalı olduğunu müəyyənləşdirməyə cəhd edəcəyik.

Müasir müəllim öz fəaliyyətini müasir notlar üzərində kökləməyi bacarmalıdır. Çünki, artıq məktəblər və dərslilər “Elektron” fəaliyyət göstərmək əzmindədirlər. Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə

çıxarılmasına, xarici dildə nitq inkişafına böyük maraq və həvəsin yaradılmasına, şagirdə müstəqil öyrənmək bacarığı və vərdişlərinin aşılmasına yönəlməlidir

Xarici dillərin öyrənilməsinə kommunikativ yanaşma birinci plana xarici dildə praktikanı, tədris prosesində dilin kommunikasiya vasitəsi kimi işlədilməsi üçün çalışmalar irəli sürür. Xarici dillərin öyrənilməsinə əsas tələb dilin yazılı və şifahi formalarına yiyələnmə, dil sisteminə dair əsaslı biliklərin qazanılmasıdır. Nitq fəaliyyətinin müxtəlif növlərinin təlimində tələb olunan vərdiş və bacarıqların formalaşmasına gətirib çıxaran müəyyən tapşırıqların istifadə olunmasını tələb edir. Xarici dillərin təlimində şüurluluq prinsipi tələbələrin kommunikativ, sosiomədəni, koqnitiv inkişafı kontekstində yeni əhəmiyyət kəsb edir.

N.D.Qalskovanın fikrincə, bu prinsipin yeniliyi xarici dillərin tədrisinin koqnitiv proses kimi təşkil olunmasındadır: “dil konseptual sistemlərdən asılı olmadan özü-özlüyündə mövcud olan heç bir anlam ifadə etmir, dilin mənimsənilməsi yalnız nə konseptlərin kodlaşdırılması vasitəsi deyil, dilöyrənənin dünya mənzərəsinin formalaşdırılmasıdır” (24, s. 92).

Xarici dillərin tədrisində hansı prinsiplərdən istifadə olunması ilə bağlı ortaq fikir mövcud deyildir. Bununla yanaşı, aparıcı rol oynayan prinsipləri (didaktik, linqvistik, psixoloji, xüsusi metodik) ayırmaq mümkündür. A.N.Şukin xarici dilin tədrisində əsas prinsip kimi tələbələrin nitq fəaliyyətinə yiyələnməsinə və praktik yönümlüyünü təmin edən kommunikativliyi (kommunikativ yönümlülüğü) irəli sürür (53, s 70).

Didaktik prinsiplər arasında şüurluluq, aktivlik, əyanilik, davamlılıq, əlçatanlıq, fənlərarası əlaqəlilik, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə, müəllimlərin peşə kompetentliyi və s. qeyd etmək olar. Linqvistik prinsiplərə isə sistemlilik (leksika və qrammatikanın, morfologiya və sintaksisin qarşılıqlı əlaqəli təlimi), konsentrizm (mənimsənilmişdən yeniyə doğru), linqvistik hadisələrin dil və nit səviyyələrində fərqləndirilməsi, funksionallıq, üslubi fərqləndirmə, dilin minimallaşdırılması (tədrisin mərhələsinə uyğun olaraq dil və nitq vasitələrinin seçilməsi) (53, s 77).

A.N.Şukin psixoloji prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: motivasiya, nitq bacarıqları və verişlərinin formalaşmasında mərhələlik, tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, uyğunlaşma (adaptasiya) proseslərinin nəzərə alınması (53, s. 82).

A.N.Şukin xüsusi-metodik prinsiplərə aşağıdakıları aid edir: kommunikativlik, tələbələrin ana dilinin nəzərə alınması, şifahi qabaqlama, nitq fəaliyyətinin növlərinin qarşılıqlı əlaqədə təlimi, tədrisin peşə yönümlülüüyü, approksimasiya, təlimin situativ-tematik təşkili, dili mənimsəmə səviyyəsinin nəzərə alınması (53, s.66). Xarici dillərin tədrisində istifadə olunan çalışmalar müxtəlif meyarların əsasında təsnif etmək olar.

Xarici dillərin tədrisinin əsas məzmunu və məqsədi tələbələrin şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, əsas diqqət onların linqvistik qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına, xarici dildə ünsiyyətə girmək bacarıqlarının inkişafına böyük maraq və motivasiyanın yaradılmasına, tələbələrdə müstəqil dil öyrənmək bacarığı və verişlərinin aşılmasına yönəlməlidir. Buna görə də xarici dilin (ikinci dilin) tədrisində tələbələrdə dil bacarıqlarının formalaşdırılması məqsədilə əsasən bu şərtlərə riayət olunmalıdır:

- 1) reseptiv (oxuyub anlama və dinləyib anlama bacarıqları);
- 2) produktiv (öz fikrini şifahi və yazılı ifadə etmək bacarıqları);
- 3) interaktiv (iki və daha çox fərd arasında reseptiv və produktiv fəaliyyətlərin qarşılıqlı mübadiləsi və dəyişməsi);
- 4) mediasiya -əlaqələndirici fəaliyyət (şərh və tərcümələrlə mənimsəmə) daxildir.

Xarici dillərin tədrisi prosesində kommunikativ təlim zamanı produktiv fəaliyyət mütləq reseptiv fəaliyyətlə vəhdətdə götürülməlidir. Vəhdət prinsipi tələbələrdə öz fikrini şifahi ifadə edə bilmək, hər kəsdə özünəinam, danışmaq arzusunu formalaşdırır. Təlimin ilk mərhələsindən düzgün dil mühitinə düşən tələbə adətən irəliyə doğru can atır, lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirir və o, müstəqil danışmağa, yəni fikirlərini verballaşdırmağa çalışır.

Produktiv fəaliyyət prosesində tələbələr aşağıdakı hallarda öz fikirlərini yazılı və şifahi ifadə etmək və vərdislər əldə edirlər:

- 1) tələbələr dialoji və ya monoloji nitq formalarından istifadə etməklə;
- 2) tələbənin dinlədiyi və ya oxuduğu dialoq və monoloqun məzmununu öz bilik dairəsində ifadə etməklə;
- 3) dilöyrənən məişətdə, gündəlik həyatda rast gəldiyi hər bir hadisəni başa düşüləcək tərzdə öz sözlərilə şərh etməklə;
- 4) dilöyrənən öyrəndiyi dil səslərini düzgün tələffüz etməyi, cümlənin ritmi, səs tonu və səslənməsi, vurğu kimi danışığ üçün vacib olan prosodik elementləri yerli-yerində işlətməklə;
- 5) dilöyrənən bəhs etdiyi məlumatın əsas mahiyyətini qısa şəkildə ifadə etməyi, öyrəndiyini necə deməyi, sadə sual - cavabdan şəxsi mülahizələrini ifadə etməyə keçməyi, eyni bir fikri müxtəlif formalarda ifadə etməyi bacarmaqla;
- 6) dilöyrənən eşitdiyi, seçdiyi və sevdiyi hər hansı bir mahnını öyrənməyə cəhd etməklə və s.

Xarici dillərin tədrisində tələbələrin danışığ fəaliyyətlərinin formalaşdırılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də interaktiv fəaliyyətin təşkilidir. Bu, tələbələrin öz aralarında bir-birilə dialoji formada danışığ aktının fəallaşmasına yönəldilən əsas didaktik üsullarından biri və ya bütövlükdə xarici dillərin tədrisi fəaliyyətinin vacib sosial tələbidir.

Tələbələr auditoriyadan kənar vaxtlarda da tədris prosesində qazandıqları bilik və bacarıqlardan, dil vərdislərindən real kommunikativ məqsədlər üçün istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Məsələn, tələbə dilini öyrəndiyi ölkəyə qiyabi səyahət zamanı; öz ailəsində xarici qonaqları qəbul edərkən; xarici ölkələrin (əsasən dilini öyrəndiyi ölkənin) vətəndaşları ilə məktublaşarkən; dil gecələri və müsabiqələdə iştirak edərkən; şəhərdə turistlərlə rastlaşarkən və s. bu kimi məqamlarda xarici dil dərslərində qazandıqları biliklər onlara yardım edir.

Xarici dilin öyrənilməsində dialoji və monoloji nitq formalarının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bunun üçün dilöyrənənlər ünsiyyətə qoşulmaq, fikri təsdiq ya inkar etmək və ya fikri tamamlamaq üçün leksik ehtiyata malik olmalıdır. Tələbələrdə dil

bacarıqlarının, o cümlədən şifahi nitqin möhkəmləndirilməsində oyunlar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Oyunlar tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirir, düşündürür və düzgün nəticə çıxarmağa istiqamətləndirir. Dil hazırlığı zəif olan tələbələr də keçirilən oyunlar vasitəsilə müəyyən biliklər qazanırlar.

Xarici dillərin öyrənilməsində əsas məqsəd kommunikativ kompetensiyanın formalaşması və ya başqa sözlə, tələbələrin xarici dildə yazılı və şifahi formalarda ünsiyyətə girmək bacarığının aşılmasıdır. Bu gün xarici dilləri öyrənən tələbələr öyrəndikləri dildə peşə və ictimai fəaliyyətində praktiki olaraq işlətmək bacarığına malik olmalıdırlar. Bunun üçün dilin tədrisi prosesi elə qurulmalıdır ki, o, tələbələrdə yeni biliklərin mənimsənilməsi istiqamətində müstəqil yaradıcı fəaliyyətə maraq oyatmalı və həmin biliklərin praktikaya uğurlu tətbiq edilməsinə cəlb etməlidir(3). Bu cəhəti nəzərə alan akad. L.V.Şerba qeyd edirdi ki, “xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif məqsədlər güdür: dilə sırf praktik yiyələnmə, xarici dilə ixtisasa aid ədəbiyyatı oxumaq vasitəsi kimi yiyələnmək və xarici dilə ixtisas kimi yiyələnmə vasitəsi kimi malik olmaq və s.” (49, s.128).

Xarici dillərin tədrisi və o cümlədən, öyrədilməsi mühüm metodiki kateqoriyadır. Təlimin strateji məqsədinin müəyyənləşdirilməsində çıxış nöqtəsi cəmiyyətin böyüməkdə olan nəslə münasibətdə sosial sifarişidir. Son illər təhsil və tərbiyədə yeni paradıqma keçməklə bağlı olaraq bütövlükdə kompetent yanaşma geniş yayılmışdır. Bu yanaşma təhsilalanların şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına yönəlmiş, təhsilin praktik istiqamətliliyinə güclü cəhdlər tələb edir, habelə təhsilin humanistik dəyərləri ilə uzlaşır. Buraya dəyər meyllərinin sistemi, təlimin nəticələri (biliklər, vərdişlər və bacarıqlar) və s. daxildir. Beləliklə, A.A.Mirolubovun da qeyd etdiyi kimi, “kompetent yanaşma şəxsiyyətyönlü yanaşma ilə uzlaşır” (38, s. 40). Şəxsiyyətyönlü yanaşma, öz növbəsində, təhsil sisteminin bütün komponentlərinə (hər bir tədris predmetinə, onun məzmununa, təlimin metod və texnologiyasına) və bütövlükdə tədris-tərbiyə prosesinə (müəllim-şagird, şagirdlərin təlim vasitələrinə və s.) təsir etməklə dilöyrənənlər üçün münbit tədris və tərbiyəvi mühit yaratmağa yardım edir.

Xarici dil müəlliminin işinin səmərəliliyi onun müasir məktəb təhsilinin modernləşdirilməsi ideyalarına sahib olması və həmin ideyanı onun xarici dillərin tədrisi

prosesində praktikaya tətbiq etməsindən asılıdır. Gələcək xarici dil müəllimi bilməlidir ki, tədrisin modernləşməsində, birincisi, təlimin məqsəd və nəticələrin dəyişməsi, ikincisi, məzmunun mənimsənilməsi üçün həcmi qısaldılması, üçüncüsü, təlimin minimum məzmununun mənimsənilməsinin metod və texnologiyalarının dəyişməsi, dördüncüsü, xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin fərdiləşməsi, və nəhayət, beşincisi, xarici dil dərsləri üzrə tədris proqramların və standartların dəyişməsi və s. başa düşülür.

Tələbələrin nitqə yiyələnməsi üçün yalnız dil sisteminə aid biliklərin (dil vasitələri və onların təşkili) deyil, həm də ünsiyyət aktında onlardan istifadənin avtomatlaşdırılması vacibdir. Xarici dilin tədrisi iki məqsədlə: kommunikativ – öyrənilən dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığının yaranması və tələbələrin (şagirdlərin) ümumi təhsilini, tərbiyəsini inkişaf etdirən təlim-tərbiyə işi məqsədi ilə aparılır. Xarici dillərin tədrisinə yeni yanaşma kompetent-fəaliyyət adlandırılır və onun da əsas mahiyyəti reallaşma prosesində yeniləşmiş məzmunu tələbələrdə (dil-öyrənənlərdə) səriştələr kompleksinin formalaşmasının əsası kimi çıxış etməsindən, məzmunun mənimsənilməsi prosesi isə fəaliyyət xarakteri daşmasından ibarətdir.

Xarici dillərin tədrisinin məzmunu metodikanın kardinal problemlərinəndən biridir, çünki o, “Dilöyrənə nəyi öyrətmək?” sualına cavab verməlidir. Xarici dillərin tədrisini müasir tələblərə adekvat şəkildə qurmaq üçün son nəticədə cəmiyyətin xarici dillərə münasibətdə sosial sifarişini həyata keçirməyə imkan verən metodik amillər mütləq nəzərə alınmalıdır. Xarici dillərin metodoloji konsepsiyası və praktikası metodika elminin özünün əsas kateqoriyalarını necə müəyyənləşdirməsi və şərh etməsindən asılıdır. Buna görə də dünyanın əksər ölkələrində olduğu kimi, bizim ölkəmizdə də təhsil sisteminin müasirləşdirilməsini prioritet istiqamətlərdən birinə çevirir. A.A.Mirolubovun fikrincə, “xarici dilləri öyrənilməsinin əsas məqsədi kimi xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşması, yəni öyrənilən dilin daşıyıcıları ilə ünsiyyətə girmək üçün real hazırlıq və bacarıqların nümayiş etdirilməsindən ibarətdir” (38, s. 40).

Xarici dilə tədris predmeti kimi mürəkkəb struktur xasdır və onun tərkibində müxtəlif ünsiyyət situasiyalarında dil vahidlərini təmsil edən işarələr sistemi olan dili ayırd etmək olar. Bununla bağlı olaraq danışıq fəaliyyətinin aşağıdakı növlərini -

şifahi nitq, (eşitmə və danışma), yazı, oxu və dilin fonetika, leksika və qrammatika kimi sahələrini fərqləndirirlər. Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi metodikası didaktika, yəni təlim nəzəriyyəsi sıx bağlıdır. L.İ.Bobilevanın qeyd etdiyi kimi, “təlim prinsipləri təhsil və tərbiyənin məqsədlərinə uyğun olaraq təlim qanunlarının istifadə üsullarını səciyyələndirən didaktika kateqoriyalarıdır”(17, s. 20). Bu prinsiplər tədris prosesinin xarakterini müəyyən edən, seçilmiş istiqamət və ona uyğun olan yanaşmaların əsasında formalaşdırılan əsas müddəalardır. Qərb metodistləri Larsen-Friman və S.L.Makkeyin fikrincə, “xarici dilin tədrisində linqvistik, didaktik və psixoloji faktorlar əhəmiyyətlidir” (63; 66).

Linqvodidaktika metodiki elmlərin təhsilin, təlimin məzmun komponentlərini dilin və ünsiyyətin təbiəti ilə sıx vəhdətini əsaslandıran sahəsidir, çünki xarici dil təliminin məzmununu linqvistikaya müraciət etmədən müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Linqvodidaktikanın metodika ilə əlaqəsi nəzəriyyə və praktika arasındakı münasibət deyildir. Linqvodidaktika insanın xarici dildə ünsiyyət bacarıqlarının və onların formalaşma üsullarının fəaliyyət mexanizminin ümumi qanunauyğunluqlarını formalaşdırır. Müasir linqvodidaktika özünün mərkəzi kateqoriyası kimi insanın (dilöyrənən) digər mədəniyyətlərin təmsilçiləri ilə autentik ünsiyyət prosesində ünsiyyətə qoşulmaq qabiliyyəti kimi dəyərləndirilən ikinci dil kimliyi fikrini irəli sürür. Bu bacarıqların məcmusu xarici dilə yiyələnmənin həm məqsədi, həm də nəticəsidir. Buna görə də bu, müasir metodikada xarici dillərin tədrisində prinsipial əhəmiyyətə malikdir.

“Didaktika” - yunan dilindən tərcümədə «didaktikos» - «öyrədən» deməkdir. Didaktikanın təlimdə əsas vəzifəsi – nəyi və necə, nə vaxt, harada və nə üçün öyrətməyi tədqiq etməkdir. Onun əsas kateqoriyaları: tədris, öyrənmə, öyrətmə, təhsil, bilik, bacarıq, vərdiş, o cümlədən tədrisin məqsədi, məzmunu, təşkilatlanması, növü, metodları, vasitələri və nəticələridir. Linqvodidaktika isə dillərin öyrənilməsi, mənimsənilməsi və yayılmasının ümumi nəzəriyyəsidir. İ.B.Vorojsovanın fikrincə, “lingvodidaktika həm ana dilinin, həm də xarici dillərin öyrənilməsi zamanı istifadə olunur. Dil öyrənilməsinin bu sahəsi pedaqogika, metodika və psixologiya ilə sıx bağlıdır” (23, s.73). Xarici dillərin öyrədilməsi və mənimsənməsi zamanı

lingvodidaktika mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lingvodidaktika dilin öyrənilməsinin ümumi qanunauyğunluqlarını tədqiq edir, didaktik məqsədlərdən asılı olaraq müəyyən bir dilin öyrənilməsi zamanı zəruri olan metod və üsulları təyin edir, interferensiya hadisəsini - xarici dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin ona təsirini və ya əksinə, ana dilinə xarici dilin təsirini öyrənir.

Xarici dilin tədrisində ümumdidaktik prinsiplərdən birincisi təlimin şəxsiyyət-yönlümlüyü prinsipdir. Bu prinsip xarici dilin tədrisinin fərdiləşdirilməsi prinsipi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət-yönlümlü prinsip tələbələrin cəmiyyətdə normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri biliklərin, vərdiş və bacarıqları mənimsəməsinə, tələbələrin sərbəst və yaradıcı təfəkkür qabiliyyətinin stimullaşmasına, tələbələrin dünyagörüşünün formalaşmasına və s. xidmət etməlidir. Müasir xarici dil dərslərinin təşkilinin ikinci ümumdidaktik prinsipi şüurluluq prinsipidir. Bu prinsipin mahiyyəti mənimsədikləri dil materialı ilə əməliyyatları dərk etmələrindən ibarətdir.

Başqa sözlə, dil materialına yiyələnmənin vərdiş və bacarıqları şüurlu əsasda formalaşır. Üçüncü didaktik prinsip xarici dil təliminin yaradıcı proses kimi qurulmasından ibarətdir. Xarici dilə yiyələnmə nitq vərdişlərinə mexaniki yiyələnmə prosesi deyil, yaradıcı proses olmasıdır.

Xarici dillərin tədrisinin və öyrənilməsinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması, təlimin məzmununun seçilməsi və təşkili, nəzəri cəhətdən mümkün tədris şəraitində istənilən dilin tədris metodu və vasitələrinin işlənilib hazırlanması xarici dil biliklərinin ötürülməsi prosesi ilə məşğul olan didaktika və metodikadan fərqli olaraq, lingvodidaktikanı əsasən dilə yiyələnmək, yəni insanın dilə malik olmaq qabiliyyəti, onun mexanizmləri, dərs şəraitində dilə yiyələnmənin daxili struktur-yaradıcı proseslər maraqlandırır.

Avropa metodistlər xarici dillərin öyrədilməsində lingvistik, psixoloji və didaktik amillərin vacibliyini qeyd edirlər, lakin “təlim prinsipi” anlayışı avropa metodikasında əsas kateqoriya hesab edilmir və hazırda nəşrlərdə nadir hallarda rast gəlinir və bunu əsas səbəbi, yəqin ki, tədris prosesində müəllimin dominatlıq etməsidir ki, bu da müasir metodistlər tərəfindən inkar edilir. Bəzi müəlliflər təlim və tədrisdə prinsiplərin vacibliyini qeyd edirlər. Bunlar aşağıdakılardır:

-koqnitiv prinsiplər (cognitive principles) (nitq vahidlərinin avtomatlaşdırılması, daxili motivasiyanın istifadə prinsipi, tələbənin şəxsi töhfəsi, fərdi bacarıqları prinsipi və s.);

-emosional-psixoloji prinsiplər (affective principles), “dil Mənliyi” prinsipi xarici dili öyrənərkən “ikinci Mənin” yaranmasını ifadə edir, öyrənilən dilin ölkəsinin dili və mədəniyyətinə qarşılıqlı şəkildə yiyələnmə;

-lingvistik prinsiplər (linguistic principles): ana dilinin xarici dilin yiyələnməsinə təsiri; öyrənilən dilə yiyələnmə prosesinin xüsusiyyətlərinin aralıq dil sistemi kimi nəzərə alınması; xarici dilin tədrisi prosesində kommunikativ kompetensiya prinsipi.

Q.V.Roqova məktəbinin nümayəndələri tədrisin üç komponentini – lingvistik, psixoloji və metodoloji komponentlərini fərqləndirirlər. Lingvistik komponent dil materialını (ciddi şəkildə seçilmiş fonetik, qrammatik, leksik minimum), nitq materialı (situativ-rematik şərtlənmiş müxtəlif uzunluqlu söyləmlərin nümunələri) və sosial-mədəni və s. əhatə edir.

Psixoloji komponent isə kommunikativ məqsədlə öyrənilən dildə vərdiş və bacarıqlardan istifadənin formalaşdırılmasıdır. Xarici dillərə yiyələnmə nitq vərdişləri sisteminə yiyələnmədir. Metodoloji komponent isə tələbələrə biliklərin rəşional qəbulunu, onlar üçün yeni olan dilin dərkini və ünsiyyət məqsədi ilə (şifahi və yazılı) bacarıqlardan praktik istifadə bacarıqlarının formalaşdırılmasından ibarətdir (42, s.43). Qeyd edək ki, bugünkü təhsildə əsas məqam onun şəxsiyyət-yönümlü olması, subyektin subyektə münasibəti üzərində qurulması ilə əlaqəlidir. Bu gün təhsil müəssisələrinin əsas məqsədi yaradıcı fikirlərə sahib, dövrün tələblərinə uyğun kadrların yetişdirilməsidir. Buna görə də, tədris prosesində işlədilən və işlədilməsi labüd biliklənin fəaliyyət, eləcə də tapşırıq növlərinin vacibliyi xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Bunu nəzərə alan Ə.Şirəliyev qeyd edir ki, “ali keyfiyyətlərə malik insanların yetişdirilməsi gənc nəsllə nəyi, nə üçün və necə öyrətməyi, mexaniki hafizəyə deyil, tənqidi tənəkkürə istinad etməyi və idraki fəallığın yüksəldilməsini tələb edir”(9, s. 132).

Z.Veysova “fəal təlim”ə məxsus xüsusiyyətləri: müəllim tərəfindən şüurlu şəkildə idraki problem situasiyanın yaradılması; bu prosesdə şagirdlərin fəal tənqiqatçı

mövqeyinin stimullaşdırılması; yeni biliklərin müstəqil kəşfi, əldə edilməsi və mənimsənilməsi üçün şəraitin yaradılması kimi xarakterizə edir.

Daha sonra Z.Veysova yazır: “Yeni yanaşmanın mahiyyəti ondadır ki, təlim şagirdlərin yaddaşının təkcə yeni elmi biliklərlə zənginləşdirilməsinə deyil, həm də təfəkkürün müntəzəm inkişaf etdirilməsi əsasında daha çox biliklərin müstəqil əldə edilməsi və mənimsənilməsi, ən mühüm bacarıq və vərdislərinin, şəxsi keyfiyyət və qabiliyyətlərin qavranılmasına yönəlib. Bu zaman şagirdlər müəllimin rəhbərliyi altında, xüsusi seçilmiş, asan başa düşülən və yadda qalan, ən vacib təlim materiallarının öyrənilməsi prosesində fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, nəticə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı öyrənirlər” (10, s. 11).

Tədqiqatlar göstərir ki, dil təlimində şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün və mədəni dil bacarıqlarının inkişafı fikri əməliyyatların hansı dil materialları üzərində və necə təşkilindən birbaşa asılıdır. O da məlumdur ki, xarici dilin təlimində mətn nümunələrinin linqvistik biliklərlə əlaqələndirilməsi problemi metodistlərin maraq dairəsində olmuş və bu gün də öz aktual olaraq qalmaqdadır. K.D.Uşinski “Qrammatikanın sisteməlik öyrənilməsi lazımdır mı?” sualına cavab verərkən bunu zəruri tələb kimi dəyərləndirərək qeyd edirdi: “Zəngin söz və şəkil ehtiyatına, onları işlətməkdə inkişaf etmiş vərdişə malik olan şagird qrammatikanı müntəzəm öyrənməklə bunların hamısını bir sistemdə birləşdirir. Bunun faydası ondadır ki, o, uşağın şüurunu inkişaf etdirir, öyrənmiş olduğunu möhkəmlədir, uşağı bir tərəfdən ruhi məsələlər üzərində müşahidə etməyə, o biri tərəfdən məntiqi sistemə, ilk elmi sistemə alışdırır” (47, s. 145). Göründüyü kimi, K.D.Uşinski mətnin düzgün seçimini şagirdin ruhi inkişafı ilə bağlayırsa, qrammatik, yəni linqvistik biliklərin bir sistem daxilində verilməsini şüurunun inkişafı ilə əlaqələndirir.

B.Əhmədov şagirdlərin dil və təfəkkürünün, dil və nitqinin qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdirilməsinin nəzəri və praktik məsələlərini izahında təlim prosesində metod və üsulardan düzgün istifadəni mühüm hesab edirdi. Müəllif həmin üsullar arasında isə “şagirdin nitqini zənginləşdirmək üçün mütaliəyə geniş yer vermək, uşaqların bəddii (və başqa) əsərlərdən atalar sözləri seçmək, məsəllər, tapmacalar və s. seçməsinə,

bunları əzbərləməsini təşkil etmək priyomu” na üstünlük verirdi. O, bunu, bir tərəfdən, şagirdin yeni dil vahidlərinə yiyələnməsi və nitqində istifadə etməsi, digər tərəfdən isə eyni fikri müxtəlif formada verməsi baxımından faydalı sayırdı”(7, s. 91).

Ümumilikdə təhsilin məqsədi tədrisin səmərəliliyini yüksəltmək, fənləri dərin-dən mənimsəyən və onu tətbiq etməyi bacaran, müxtəlif situasiyalarda işin mahiyyətinə uyğun çıxış yolunu tapmağı bacaran savadlı gənclər yetişdirməkdir. Bu cür yanaşma şagirdlərdə fərdi yaradıcılıq kompetensiyası formalaşdırılır, müstəqil öyrənmək qabiliyyəti səmərəli inkişaf etdirilir, faktları və hadisələri tədqiq etmək bacarığı formalaşır, eksperiment prosesində nəzəri nəticələr çıxarılır, hadisələri modelləşdirmək bacarıqları yaranır. Ənənəvi olaraq vahid bütöv kimi nəzərdən keçirilən dil kompetensiyası fonetik, leksik və qrammatik aspektləri əhatə edir. Dil (lingvistik) kompetensiyası (səriştəsinin) sosiomədəni, nitq, təlim-idrak kompetensiyaları ilə birlikdə xarici dildə kommunikativ kompetensiyanın strukturunun tərkib hissəsidir. Bu kompetensiyaya yiyələnmək dilöyrənənlərdə (tələbələr və ya şagirdlərdə) xarici dildə ünsiyyət prosesində müxtəlif nitq fəaliyyətini yerinə yetirməyə imkan verən fonetik, leksik və qrammatik vərdişlərin formalaşmasını tələb edir.

Xarici dillərin tədrisində lingvistik amillər olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lingvistik amillər dedikdə dil və onun mənimsənməsi ilə bağlı olan amillər nəzərdə tutulur. Bu amillərin tədris prosesində nəzərə alınması müəllimin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Lingvistik amilləri üç qrupa bölmək mümkündür: fonetik amillər; leksik amillər; qrammatik amillər. Xarici dilləri tədris edən dil fakültələri tələbələrində fonetik (tələffüz vərdişlərinin formalaşması), leksik, qrammatik vərdişlərin onlara aşılması prosesində həyata keçirilməlidir. Yalnız bu zəmində qurulan tədris prosesi dilin aspektləri – fonetik, leksik, sintaktik, qrammatik və xarici dilin funksional-yönümlü, kommunikativ-yönümlü şəkildə öyrənilməsinə xidmət edir, çünki ünsiyyət üçün zəruri leksik vahidlərin, qrammatik və intonasiya strukturları arasında olan fərqlərin tələbələrə aşılması induktiv və deduktiv yolla həyata keçirilə bilər. Lingvistik vahid və strukturların öyrədilməsinin induktiv yolla baş verdiyi halda qaydaların mənimsənilməsi tələbələrin ixtisas dili dərslərində fəal şəkildə iştirakının təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir (56, s.168).

Başqa sözlə desək, dil kompetensiyası dilin aspektlərinə yiyələnmək deməkdir və buna görə də dilöyrənənlərdə linqvistik kompetensiyanın formalaşması onların dilin aspektlərinə yiyələnməni tələb edir.

Xarici dillərin öyrənilməsinin əsas mənbəyi cəmiyyətin böyüməkdə olan gənc nəsə mənasibətdə onların sosial sifarişidir. XIX əsrdə xarici dillərin öyrənilməsinə olan əsas tələb bütövlükdə predmetə keyfiyyətlə yiyələnməkdən ibarət olub. Daha sonra xarici dillərin tədrisində qramatik-tərcümə metodundan xarici dillərin praktik mənimlənilməsinə keçid baş vermişdir. Lakin xarici dillərə praktik yiyələnmə anlayışı metodika və qonşu elmlərin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəqiqləşmiş və konkretləşmişdir. Xarici dillərə praktik yiyələnmənin əsas şərtlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- məyyyə çərçivələrdə nitqə yiyələnmə;
- başqalarının fikirlərini başa düşmənin və öz fikirlərini ifadə etmək (yazılı və şifahi formalarda) vərmiş və bacarıqlarının formalaşması;
- bütün nitq fəaliyyətləri üzrə nitq bacarıqlarının inkişafı;
- xarici dillərin bütün funksiyalarında – idraki, requlyativ (tənzimləmə), dəyərlilik-yönəliklik, etiket və s. üsiyyətə girməyin öyrədilməsi.

Müasir təlim-tədris prosesinin əsasını təşkil edən və bir-birilə üzvü əlaqədə olan məqsəd, məzmun, forma, metod, üsul və vasitə kimi komponentlərin ümumi vəzifəsi xarici dillərin tədrisinin uğurla həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Xarici dillərin tədrisinin əsas komponentləri arasında öyrənənlər, müəllimlər, materiallar, metodlar və qiymətləndirmə çox mühüm yer tutur. Tələbəyönümlü tədris prosesində müəllimin vəzifəsi şagirdləri bu prosesə cəlb etməkdir. Tələbəyönümlü tədris onlara aşağıdakı keyfiyyətləri, qabiliyyətləri və bacarıqları aşılayır:

- tələbələr cəmiyyətə inteqrasiyasını tezləşdirmək və gücləndirmək üçün onlarda yeni ideyaların yaranmasına, inkişafına və formalaşmasına xidmət edir;
- tələbələr öz bacarıqlarını üzə çıxarmır və onları reallaşdırır;
- tələbələr müstəqil düşünmə, mənimləmə və təhlil etmə bacarıqlarını artırır və inkişaf etdirir;
- tələbələrdə müşahidə, yaradıcılıq və tədqiq etmək qabiliyyətini formalaşdırır;

-tələbələrdə ünsiyyətə girmək bacarıqlarını inkişaf etdirir və s.

Bütün bu qeyd edilənlərin həyata keçirilməsi müəllimdən yüksək peşəkarlıq və şəxsi məsuliyyət tələb edir. Hər bir tədris metodu müəllimin tədris işini (yeni tapşırıqların, materialın təqdimatını, izahını) və tələbələrin aktiv təhsil və idrak fəaliyyətini təşkil edir, yəni, müəllim tələbələrin öyrənmə və idraki fəaliyyətini stimullaşdırmağa çalışır, onların düşünmələri, müstəqil fikir bildirmələri üçün şəraiti yaradır və s.

Xatırlatmaq lazımdır ki, xarici dil dərslərində göstərilən üsul və metodlardan rəasional və əsaslı istifadə edilməsi müəllimin yaradıcı bir yanaşmasını tələb edir, həmçinin, A. Andersonun da qeyd etdiyi kimi, “pedaqogika elmi yaradıcı sənətdir, buna görə də tədris metodlarının seçilməsinə yanaşma müəllimin yaradıcılığına əsaslanmalıdır” (57, s.18).

Tədris prosesində tələbələrə təqdim edilən dil materialları müasir, problem xarakterli, şagirdlər üçün maraqlı və cəlbedici olmalıdır. Yalnız belə olduğu halda tələbələrdə motivasiyanın yaradılması istiqamətində aparılmış işlər onların fəaliyyətlərini istiqamətləndirən, stimullaşdıran və xarici dilin tədrisi prosesini səmərəli təşkilinə gətirib çıxara bilər.

Xarici dillərin öyrədilməsində interaktiv təlim metodları tələbələrin yalnız elmi biliklərlə zənginləşməsinə deyil, yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişafına, onlarda biliklərin müstəqil qazanılmasına və mənimsənməsinə, vərdişlərin formalaşmasına səykəndir. Son illərdə dilçilikdə ciddi paradigmə dəyişmələr (dil faktlarına struktur yanaşmadan antroposentrik yanaşmaya keçmə) baş vermişdir ki, bunlar da xarici dillərin tədrisinin konseptual yanaşmasına təsirsiz ötürməyə bilməzdi.

Birincisi, dilin təhlilinin fəlsəfi perspektivi dəyişmişdir.

Aydındır ki, müasir dilçilik linqvistik mətnlər arasındakı əlaqələrin və həmin mətnlərin mahiyyətinin tam anlaşılməsini onların əhatəsində (kontekstdə) açmağa çəhd edir.

Beləliklə, linqvistik təhlil tədqiqatçını sadəcə dilə deyil, mətnlərin reallaşdığı müxtəlif aspektləri özündə əks etdirən kontekstə yönəldir.

İkincisi, müasir linqvistik araşdırmalarda mürəkkəb sosial fenomen kimi başa düşülən verbal ünsiyyətin mahiyyəti yeni formada şərh edilir. Buna görə də dilin

təhlilində ümumilikdə informasiya axını kimi deyil, ünsiyyətin motiv və məqsədlərinə müvafiq qaydada strukturlaşmış mətni baxımdan təşkillənmiş məzmun informasiyasından bəhs edilir.

Üçüncüsü, son illərdə dilin təhlilinə və dillə kommunikasiyaya yanaşmalarda “psixoloji” aspektin əhəmiyyətinin getdikcə güclənməsidir. Tədqiqatçıların diqqəti dildə “insan amilinə” yönəlmişdir ki, bu da linqvistik aparatın dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. C.F.Şatılov xarici dilin tədrisində istifadə olunan əsas prinsiplərinə aşağıdakıları aid edir:

- 1) xarici dillərə təlim prosesinin tərbiyəvi xarakterlilik prinsipi;
 - 2) təlim nəzəriyyəsi və praktikasının əlaqəliliyi prinsipi;
 - 3)xarici dil təlimlərində şüurluluq prinsipi;
 - 4)təlim üsullarının məzmununun elmliliyi və əlçatanlılığı prinsipi;
 - 5)xarici dil təlimində bilik, vərdiş və bacarıqların etibarlılıq prinsipi;
 - 6)xarici dil təlimində əyanililik prinsipi;
 - 7)təlimin kollektiv xarakteri və fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsipi
- (48, s. 124).

Xarici dillərin öyrənilməsində tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirilməsi üçün fərqli növ və formalarda tapşırıqlardan istifadə olunması olduqca zəruri şərtədir. Yalnız belə tapşırıqların köməyi ilə tələbələrdə bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması prosesi uğurla tamamlanır.

Danılmaz faktıdır ki, istənilən dilin tədrisinin və öyrənilməsinin ən zəruri şərtlərindən biri fərqli növ tapşırıqların yerinə yetirilməsidir. Tədris prosesində təklif olunan tapşırıqlar tələbələrdə dörd cür bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşması və inkişaf etməsi üçün ən əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Tapşırıqlar xarici dillərin tədrisinin mühüm göstəricisi kimi bu prosesin səmərəliliyini həm artırır, həm də bu prosesi son dərəcə intensivləşdirir. Tapşırıqların icrası tələbələrin həm özlərini, həm də tapşırıqlardan əldə etdiklərini sınaqdan keçirmək üçün istifadə olunan əhəmiyyətli tədris fəaliyyətidir. E.İ.Passovun fikrincə, “çalışmada həmişə məqsəd vardır, ona xüsusi mütəşəkkillik xasdır, və o, həmişə hərəkətin yerinə yetirilməsi üsullarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmişdir” (40, s. 68).

. Tələbələrdə dil bacarıqlarının, o cümlədən şifahi nitqin möhkəmləndirilməsində oyunlar da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Oyunlar tələbələrin təfəkkürünü inkişaf etdirir, düşündürür və düzgün nəticə çıxarmağa istiqamətləndirir. Dil hazırlığı zəif olan tələbələr də keçirilən oyunlar vasitəsilə müəyyən biliklər qazanırlar.

Xarici dil dərslərində rollu oyunlar tələbələrin potensial imkanlarını aktivləşdirməyə imkan verir. Rollu oyunlar tədris prosesində real gerçəkliyə yaxın ünsiyyət şəraiti yaradır. Oyunda tələbələr praktiki olaraq dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi mümkünlüyünü görürlər. Rollu oyunlar tələbələrdə kommunikativ bacarıqlar və vərdişlərin inkişafına xidmət edir. Pedaqoji təcrübə tədris prosesində oyunların tətbiqi leksik vahidlərin mənimsənilməsində səmərəliliyini əks etdirir, çünki oyun prosesində tələbələr xarici dildə olan sözləri yaxşı mənimsəyir və yadda saxlayırlar.

Xarici dillərin tədrisində şəkillər üzrə aparılan iş ünsiyyətin ən münasib formalarındandır. Dinamik şəkillər adətən bir-birilə əlaqəli olduğundan tələbələrdən hərəkətlərinin inkişafında, onların cavablarının da ardıcılığını tələb edir. Bu da, öz növbəsində, tələbələrin nitqin ardıcılığına və əlaqəliliyinə səbəb olur.

Bundan başqa, tələbələrin nitqinin məzmunu da dolğun və maraqlı alınır. Tədris prosesində nümayiş etdirilən şəkillər tələbələrin fəallığını xeyli artırır, onların rabitəli nitqi inkişaf etmələrinə zəmin yaradır. Xarici dillərin tədrisində tələbələr üçün münasib sosio-psixoloji atmosferin yaradılması vacib şərtidir. Tələbələr anlamalıdır ki, onlar danışq prosesində yol verdikləri səhvə görə iradlarla qarşılaşmayacaqlar. Tədris prosesində tələbələr tədricən sərbəst düşünüb danışmağa yiyələnirlər.

Xarici dillərin tədrisinin məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Müəllimlər tələbələrdə ömürboyu öyrənmək vərdişi aşılmalıdır. Tələbələrə vətənpərvərlik hisslərinin aşılması, onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi, linqvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə dili öyrənilən ölkələrin sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında son dərəcə maraqlı, aktual, müasir mövzulara müraciət etmək lazımdır.

Müasir metodiki mənbələrdə dil materialının mənimsənilməsində çalışmaların dil və ya yoxlama çalışmaları və onun nitqdə istifadəsi üçün nitq və ya kommunikativ çalışmalar fərqləndirilir. Bunu nəzərə alan E.İ.Passov həmin çalışmaları müvafiq olaraq iki kateqoriyaya bölür: *“nitq vərdişlərinin formalaşdığı, və yaxud şərti-nitq çalışmaları və nitq bacarıqlarının baş verdiyi, və yaxud nitq çalışmaları”* (40,s. 68).

Tapşırıqlar dərş prosesində tələbənin mənimsəmə fəaliyyətinin aktivləşməsinə, onların uğur səsiyyəsinə birbaşa təsir edir. Onların (tapşırıqların) tətbiqinin əsas məqsədi təhsilin uğurlu və məhsuldarlığını təmin etmək, eləcə də tələbələrə bilik, bacarıq və vərdişlərin inkişaf etdirmək üçün əsasən öyrədici əhəmiyyətə malik olmasıdır.

Göründüyü kimi, tədris prosesində vaxtın səmərəli bölünməsinə də tapşırıqlar əhəmiyyətli rol oynayır. Əlavə etmək lazımdır ki, xarici dillərin tədrisində tələbələrə təklif olunan tapşırıqlarla bağlı müxtəlif elmi-nəzəri və metodiki fikirlər vardır. Lakin təlim prosesində bir sıra hallarda tələbələr çalışma və tapşırıq arasındakı fərqi aydın görə bilmirlər və bu da onlarda müəyyən tərəddüd və fikir dolaşıqlığının yaranmasına gətirib çıxarır. Yaranacaq qeyri-müəyyən mənzərənin qarşısının alınması üçün isə dərş prosesindən əvvəl tələbələrə çalışma və tapşırıq arasındakı fərqi izah etmək lazımdır. Çalışma və tapşırıqlar arasındakı fərqləri D. Nunan aşağıdakı kimi müəyyənləşdirməyə cəhd edir:

- birincisi, tapşırıqlar tələbələr tərəfindən sərbəst halda həyata keçirildiyi halda, çalışma isə mütləq şəkildə müəllim tərəfindən idarə olunur;
- ikincisi, tapşırıqlarda eyni anda bir neçə bacarıq istifadə olunduğu halda, çalışmada isə eyni anda ancaq bir bacarıq istifadə olunur;
- üçüncüsü, tapşırıq hər hansı bir kontekstə əsaslandığı halda, çalışma isə heç bir kontekstə əsaslanmır;
- dördüncüsü, tapşırıq birbaşa ünsiyyətə xidmət etdiyi halda, çalışma isə kommunikativ olmaya da bilər. Tapşırıq autentikdir, çalışma isə autentik deyil;
- beşincisi, tapşırığın mənası var və onun məzmunu əsas olduğu halda, çalışmada isə bundan fərqli olaraq forma əsasdır (68, s.77).

Məlumdur ki, dilöyrənənlərin (şagirdlərin, tələbələrin) fəaliyyəti prosesində tapşırıqlar hər zaman əhəmiyyətli və aktual olmuş və yaqın ki, həmişə də bu keyfiyyətləri özlərində saxlayacaqlar. Xarici dillərin tədrisində tapşırıqlar isə dilöyrənmə prosesini birbaşa gücləndirir və sürətləndirir. Verilən tapşırıqlar ən əsas dilöyrənənlərin autentik dildən istifadəsini təmin edir. Bundan başqa, tapşırıqlar həm də tələbələr arasındakı əməkdaşlığı və tərəfdaşlığın inkişaf etməsi üçün mühüm şərtidir.

Xarici dil dərslərində rollu oyunlar tələbələrin potensial imkanlarını aktivləşdirməyə imkan verir. Rollu oyunlar tədris prosesində real gerçəkliyə yaxın ünsiyyət şəraiti yaradır. Oyunda tələbələr praktiki olaraq dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyi mümkünlüyünü görürlər. Rollu oyunlar tələbələrdə kommunikativ bacarıqlar və vərdislərin inkişafına xidmət edir. Pedaqoji təcrübə tədris prosesində oyunların tətbiqi leksik vahidlərin mənimsənilməsində səmərəliliyini əks etdirir, çünki oyun prosesində tələbələr xarici dildə olan sözləri yaxşı mənimsəyir və yadda saxlayırlar.

Xarici dillərin tədrisində şəkillər üzrə aparılan iş ünsiyyətin ən münasib formalarındandır. Dinamik şəkillər adətən bir-birilə əlaqəli olduğundan tələbələrdən hərəkətlərinin inkişafında, onların cavablarının da ardıcılığını tələb edir. Bu da, öz növbəsində, tələbələrin nitqin ardıcılığına və əlaqəliliyinə səbəb olur.

Bundan başqa, tələbələrin nitqinin məzmunu dadolğun və maraqlı alınır. Tədris prosesində nümayiş etdirilən şəkillər tələbələrin fəallığını xeyli artırır, onların rabitəli nitqirad etmələrinə zəmin yaradır. Xarici dillərin tədrisində tələbələr üçün münasib sosio-psixoloji atmosferin yaradılması vacib şərtidir. Tələbələr anlamalıdır ki, onlar danışmaq prosesində yol verdikləri səhvə görə iradlarla qarşılaşmayacaqlar. Tədris prosesində tələbələr tədricən sərbəst düşüncə danışmağa yiyələnirlər.

Xarici dillərin tədrisinin məqsədi şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasını əsas götürür. Müəllimlər tələbələrdə ömürboyu öyrənmək vərdişi aşılamalıdırlar. Tələbələrə vətənpərvərlik hisslərinin aşılınması, onların dünyagörüşünün genişləndirilməsi, linqvistik bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi məqsədilə dili öyrənilən ölkələrin sivilizasiyası və mədəniyyəti haqqında son dərəcə maraqlı, aktual, müasir mövzulara müraciət etmək lazımdır.

M.P.Brinin qeyd etdiyinə görə, “xarici dillərin tədrisində təkli olunan mətnlər autentik olmalı, tələbələrdə dildən kommunikasiya vasitəsi kimi sərbəst şəkildə istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə təkan verməlidir” (58, s. 137). Təklif olunan mətnlər müvafiq prinsiplərə uyğun şəkildə seçilməlidir. D.Girardın fikrinə görə, “tədris prosesində nümunə kimi istifadə olunan mətn materiallarının seçimini şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- 1) onların tələbələri üçün maraqlı olmalı;*
- 2) tələbələrin ehtiyac və tələbatlarına uyğun olmalı;*
- 3) tələbələrin yaş, intellektual, bilik səviyyələrinə uyğun olmalı;*
- 4) mətnlər tələbələrdə motivasiyanın yaradılmasını təmin etməli, onları ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnməyə həvəsləndirməlidir” (61, s. 97).*

Bundan başqa, xarici dil dərslərində istifadə olunan mətnlər tələbələrin linqvistik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından əhəmiyyət kəsb etməli, üslubi cəhətdən müxtəlif xarakterli, rəngarəng olmalıdır.

Xarici dillərin tədrisinin özəlliyi yerinə yetirilən çalışmaların ardıcılığından ibarətdir. Məsələ ondadır ki, linqvistik vərdişlərin formalaşması və bacarıqların inkişafı müəyyən mərhələ və dövrlərin olmasındadır. Xarici dilin tədrisinin müvəffəqiyyətli olması isə tapşırıqların bu mərhələ və dövrlərə uyğun gəlməsindən birbaşa asılıdır. Xarici dillərin müasir tədris metodologiyası aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1.kommunikativ yönümlü prinsip (tələbələrdə xarici dildə ünsiyyətə motivləşdirilmiş ehtiyacın yaradılması. Dil materialı üzərində işlər kommunikativ xarakter daşıyır. Şifahi nitqin əsasında ünsiyyət, ünsiyyətə ehtiyac, ünsiyyət imkanları, ünsiyyət praktikası dayanır);

2.tipik kommunikativ situasiyaların modelləşdirilməsi prinsipi (ünsiyyət və nitq sıx bağlıdır. Dil situasiyalarda reallaşır və onlardan ayrılmazdır. Dil müəyyən situasiyalarda lazımdır və buna görə də təlimin ilkin məqamı situasiya olmalıdır. Metodikada real situasiyaların anoloq kimi tipik kommunikativ situasiyalar çıxış edir);

1)kommunikativ fəaliyyət prinsipi (xarici dili mücərrəd kod kimi deyil, spesifik psixofizioloji fəaliyyət kimi tədrisindən çıxış edir);

2)intensiv praktika prinsipi (nitq fəaliyyətinin psixofizioloji bazası kimi vərdişlər, və yaxud avtomatlaşdırılmış bacarıqlar xidmət edir);

3)nitq (dil) bacarıqlarının mərhələli prinsipi (bu prinsipə görə, dil materialına yiyələnmə və onlar üzərindəki əməliyyatlar mərhələli xarakter daşıyır. Tədrisin hər bir mərhələsində yalnız bir məsələnin, nitq bacarıqlarının bir tərəfinin inkişafı nəzərdə tutulur. Nəzərdən keçirilən bu prinsip çalışmaların tiplərinin bölünməsinin fərqləndirilməsinə - məşq və kommunikativ tiplərinin əsasını təşkil edir;

1.adekvatlılıq prinsipi (çalışmaların adekvatlığı altında özündə formalaşdırılan hərəkəti və ya onun elementləri əks etdirən çalışmalar başa düşülür. Məsələn, dialoji nitqin təlimində sual-cavab çalışmalarını tətbiq edərək real ünsiyyətin müvafiq formalarını modelləşdiririk).

Nəzərdən keçirilən prinsiplər didaktikanın, dilçiliyin, psixologiyanın və kommunikasiyanın metodiki şərhidir. Məlum anlamda bu prinsiplər funksional-kommunikativ yanaşmanın mahiyyətini təmsil edir.

Kommunikativ-koqnitiv yanaşma xarici dil dərslərində kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərinin reallaşdırılmasını tələb edir: kommunikativlik, situativlik, funksionallıq, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsi, mədəniyyətlərin dialoqu və tələbələrin əqli fəaliyyətinin nəzərə alınması və s.

2.2. Xarici dil bacarıqlarının aşılması ilə bağlı keçirilən eksperimentin nəticələrinin təhlili

Eksperimental tədris metodik eksperiment tərkibində mühüm komponentlərdən biridir və *“irəli sürülmüş metodiki müddəa, prinsiplər, fərziyyələri yoxlamaq məqsədi ilə nəzərdə tutulmuş yetərinə ciddi şəraitlərdə predmetin elmi baxımdan təşkil olunmuş tədrisidir”* (52, s. 53).

Eksperimentin tədqiqat metodu kimi mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə olan cəhdlər göstərir ki, istənilən elmin vəziyyəti nəzəri müddəaların işlənilib hazırlanmasından və eksperimental tədqiqatların nəticələrindən asılıdır. Nəzəriyyə və eksperimentin dialektik vəhdətini nəzərə alan M.V.Lyaxovski yazır ki, *“elmin söykəndiyi iki “əjdaha” – nəzəriyyə və eksperiment olmadan, həqiqi elmi fikir olmur, elmin tərəqqisi si mümkünsüz olmur”* (36, c. 3).

İ.V.Karpovun fikrincə, *“eksperimental tədris metodiki eksperimental araşdırmaların ən mürəkkəb və səmərəli formasıdır”* (33, s. 262).

E.A.Ştulmanın fikrincə, *“elmi nəzəriyyələr praktika əsasında yaranır və reallaşır və həyata keçirilir. Praktika isə düzgün elmi nəzəriyyələr əsasında özünə yol açır”* (52, s. 53). Eksperiment istənilən elmin uğurlu inkişafının zəruri şərtidir. E.A.Ştulmana görə, *“eksperiment tədrisin metodikasını, tədris-tərbiyyə prosesinin təşkilini, tələbələrin əqli işinin səbəb-nəticə qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir”* (52, s. 56).

E.A.Ştulman eksperimental tədrisin tələblərini belə müəyyənləşdirir:

- tədrisin bütün şərtlərinin ciddi nəzərə alınması;
- sınaq quplarında nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış və sistemləşdirilmiş tədris;
- tədrisin nəticələrinin yoxlanılmasının obyektiv üsulları və onların dərinədən keyfiyyət və kəmiyyət təhlili (52, s. 58).

Eksperimental tədrisin adətən dörd mərhələsi fərqləndirilir: təşkil, reallaşdırma, qeyd alma və şərh. Bu modelə əsaslanaraq eksperimental tədrisin mərhələlərini və məzmununu aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

- birinci mərhələ - hazırlıq;
- ikinci mərhələ - diaqnozedicisi;
- üçüncü mərhələ - formalaşdırıcı;
- yekun.

Eksperimental tədrisin gedişində tələbələrdə xarici dildə şifahi və yazılı nitq qabiliyyəti üçün zəruri biliklər, bacarıqlara yiyələnmə səviyyəsi izlənilir.

Eksperimental metod vasitəsi ilə aşağıdakı kimi aktual problemləri həll etməyə və obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir:

- 1) dərslərin təşkilinə innovativ metodların tətbiqi;
- 2) problem tədris metodlarından istifadə edilməsi;
- 3) bilinqvizmin psixolinqvistik problemləri;
- 4) xarici dilin tədrisində proyektlə iş metodundan istifadə;
- 5) tədris prosesinə kommunikativ situasiyaların modelləşdirilməsi metodunun tətbiqi;
- 6) dərslər və dərslər vəsaitlərinin, o cümlədən istər auditor, istərsə də sərbəst işlər üçün elektron vəsaitlərin yaradılması;
- 7) xarici dilin fonetik quruluşuna dair tədris metodikasının hazırlanması;
- 8) xarici dilin praktik qrammatikasının tədrisinə dair müxtəlif metodların yaradılması;
- 9) lüğətlərin (vokabulari) tədris metodikasının yaradılması;
- 10) nitqin tədris metodikasının təkmilləşdirilməsi;
- 11) eşidib-anlamanın optimal sisteminin yaradılması;
- 12) nəzarət, testləşdirmə və bilik, bacarıq və vərdişlərin dəyərləndirilməsinin obyektiv meyarların işlənilib hazırlanması (52, s. 62).

Xarici dili tədris edən eksperimental tədrisin metodikasına malik olmalı və onun düzgün qoymağı bacarmalıdır. Bundan ötrü metodiki eksperimentin əsaslarını, onun elmi cəhətdən təşkilini bilmək lazımdır:

1)eksperimentə və onun müəyyən mərhələlərinə dair didaktik tələbləri müəyyənləşdirmək;

2) metodiki eksperimentin növlərinin təsnifatını işləyib hazırlamaq;

3) mövcud eksperimental araşdırma metodlarını təhlil etmək;

4) eksperimental testlərin tərtib metodikasını işləyib hazırlamaq;

5)eksperimentin nəticələrinin işlənilib hazırlanmasına dair statistik-riyazi metodların tətbiq yollarını müəyyənləşdirmək (52, s. 65).

Xarici dillərin tədrisinin müasirləşdirilməsi kontekstində dil universiteti tələbələrinin ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması prosesini optimallaşdıran müasir forma və təlim vasitələrinin axtarılması və tətbiqi texnoloji inkişaf dönməində xüsusi aktualıq kəsb edir.

Müasir informasiya texnologiyalarından interaktiv dərs prosesində istifadə tələbələr üçün təkcə dilin deyil, həm də xarici dil mədəniyyətinin mənimsənilməsi baxımından geniş imkanlar açır.

Eksperimental tədris bu gün xarici dillərin tədrisində tələbələrdə formalaşdırılan bacarıq və vərdişlərin elmi cəhətdən əsaslandırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndi xarici dillərin tədrisində istifadə edilən digər metodların praktikaya tətbiqi zamanı qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri məhz yeni təlim materiallarının tədrisində mövcud vəziyyətə nəzarətin lazımı səviyyədə olmamasıdır. Bu məqamı nəzərə alaraq demək lazımdır ki, eksperimental metod tədris prosesində qarşıya çıxan bu problemləri aradan qaldırmağa imkan yaradır. Eksperimental tədris bəzi metodiki mənbələrdə “təcrübə metodu” kimi də adlandırılır (78, s.99).

Xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisi cəmiyyətin ehtiyaclarına cavab verə biləcək xarici dillərin tədrisinin müasir sisteminin yaradılması ilə ifadə olunur.

T.P.Layt, H.L.Çen və J.C.İtelsonun birgə hazırladıqları “Elektron portfoliolar vasitəsi ilə sənədləşmə” kitabında qeyd edilir ki, *“yerinə yetirilən eksperimentlərin əksəriyyəti hadisələr arasında səbəb və nəticə əlaqələrinin təyin edilməsinin əsasını təşkil etsə də, müasir dövrdə xarici dillərin tədrisində həyata keçirilən eksperimentlərin əsas məqsədi təlim materiallarının tədrisi prosesində qarşıya çıxan çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi və onların aradan qaldırılması üçün müvafiq üsullarının tapılmasıdır”*(79, s.53).

Həyata keçirilən eksperimentlər tədrisin əsas vasitəsi kimi təklif edilən metod və üsulların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır. Təlim materiallarının sabit saxlanması yolu ilə onların fəal və innovativ metodlarla tədrisi məsələlərinə əsaslanan eksperimentlər məhz bu xüsusiyyətinə görə digər metodlardan xeyli fərqlənir. Eksperimental tədrisdə əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, digər metodlar, əsasən, yeni təlim materiallarının tələbələrə nəzəri cəhətdən izah edilməsinə əsaslanırsa, eksperimentlər vasitəsi ilə müəllim və tələbələr real situasiyalara müraciət edərək daha çox praktik imkanları qazanırlar.

Xarici dillərin tədrisinin müasir metodologiyası həm cəmiyyətin ehtiyaclarını, həm də tələbələrin maraqlarını, ünsiyyət ehtiyaclarını əks etdirməlidir. Dərs və dərslərdə auditor fəaliyyətlərinin təşkili zamanı eksperimentlər elə təşkil edilməlidir ki, xarici dillərin tədrisi ilə bağlı təklif olunan yeni üsul və ya vasitələrin məhz digər ənənəvi metodlardan fərqli xüsusiyyətlərə malik olması bunun əsasında sübut olunsun. Məsələn, aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilində oxunun tədrisi zamanı təklif olunan innovativ metodların digərlərindən fərqli xüsusiyyətlərə malik olması eksperimental tədris vasitəsi ilə sübut oluna bilər.

Bu məqsədlə müəllim eksperimentə cəlb olunan tələbələrin sayını müəyyənləşdirir, təlim materiallarını araşdırır, əvvəlcə ənənəvi metodlarla həmin materialların tədrisinə başlayır.

Nəticələr müəllimin qeydiyyat kitabında öz əksini tapır. Sonrakı mərhələ isə təklif olunan yeni innovativ metodlar vasitəsi ilə tədrisin təşkilinə həsr olunur. Burada da nəticələr qeydə alınır. Sonda nəticələrin müqayisəsi əsasında lazımı dəlillər əldə olunur.

Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ ondan ibarətdir ki, eksperimentə daxil edilən təlim materiallarının sabitliyinə tam nail olunmalıdır ki, tədris müxtəlif üsul və vasitələrlə, lakin eyni materiallar əsasında təşkil edilsin.

Eksperimentin tətbiqi zamanı hesablanan nəticələr isə təcrübəyə cəlb olunan tələbələrinin ingilis dilində oxu bacarıqlarının hansı səviyyədən hansı səviyyəyə qalxmasına əsaslanır. Hazırda əldə etdiyim nəticələr magistratura təhsil pilləsinin II kursunda təhsil alarkən apardığım eksperimentə əsaslanır. Burada əsas məqam xarici dil müəllimi eksperimentin idarə oluna bilən tərkib hissələrini və bunun əsasında alınan nəticələri daim diqqətdə saxlamaqdan ibarətdir.

Eksperimentin nəticələrinin obyektiv olmasına təsir göstərə bilən tərkib hissələr aşağıdakı halların təhlil edilməsinə əsaslanır:

- eksperimenti aparan xarici dil müəllimin təcrübəyə cəlb olunanlara verilən təlimatlardakı və ya istifadə edilən təlim materiallarındakı fərqləri müəyyən etməsi;

- eksperiment iştirakçıları arasında fərqlərin, məsələn, onların yaş və ya xarici dil səviyyələrindəki fərqlərin təyin edilməsi (78, s.55).

Xarici dillərin tədrisində eksperimentin əhəmiyyətinə gəldikdə aşağıdakı amilləri nəzərdən keçirmək zəruri hesab edilə bilər:

- 1) dilöyrənmə prosesinin tələbələr üçün əlverişli mühitdə təşkil edilməsi praktik olaraq təcrübənin təşkil olunmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Dilöyrə-

nənlər əvvəlki bilikləri ilə yeni dil materialları arasında boşluqları asanlıqla doldurmağa imkan əldə edirlər;

2) eksperimental tədris səmərəli öyrənmə mühitinin təşkil edilməsinə səbəb olur. Dilöyrənənlər səmərəli olaraq tənqidi düşüncə, problemlərin həlli üzrə məsələləri müzakirə edilməsi və ümumiləşdirilmə proseslərinə uğurla cəlb olunurlar.

3) dilöyrənənlərin dərstdə fəal iştirakı ilə təşkil olunan eksperimentlərin tərkib hissəsi kimi müasir dövrün tələbləri səviyyəsində xarici dil dərslərinin təşkilinə şərait yaradır. Dilöyrənənlərin fəallığı onların gələcək fəaliyyətlərinin planlaşdırılmasında, yeni anlayışların onların özləri tərəfindən kəşf edilməsində xüsusi rola malikdir;

4) istənilən mövzu üzrə təşkil olunan eksperimentlər tələbələrə həmin mövzunu daha yaxşı anlamağa şərait yaradır. Qarşılıqlı əməkdaşlığa daha çox önəm verilən xarici dil dərslərində tələbələr həm yeni bilik əldə edir, həm də bildiklərini digərləri ilə paylaşırlar. Müvəffəqiyyətlə hazırlanan və həyata keçirilən təcrübə təlim materiallarının və dil biliklərinin uzunmüddətli olaraq dilöyrənənlərin yaddaşında qalmasına və gələcəkdə istifadə edilməsinə yardım edir.

Nəzəri biliklərlə praktik materiallar arasında əlaqələrin düzgün müəyyənlənməsində xüsusi əhəmiyyətli eksperimentlər, məhz xarici dillərin tədrisində mühüm rola malikdir. İstənilən xarici dil üzrə təlim materiallarının nəzəri cəhətdən izah edilməsi və onların sonradan təcrübəyə daxil olunması, demək olar ki, müasir dövrdə dərslərin təşkilinin əsası hesab edilir (78, s.67).

Eksperimental tədris nəzəri dil materiallarının həm şifahi, həm də yazılı nitqdə praktik olaraq istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Beləliklə, təşkil olunan eksperimentlər əsasında yeni dil materialları real və ya autentik situasiyalarda dilöyrənənlər asanlıqla yararlanırlar. Xarici dil müəllimlərinin təşkil etdikləri eksperimentlərin əsas məqsədi yalnız təklif edilən yeni iş üsullarının səmərəliliyinin müəyyən edilməsi deyil, həm də dilöyrənənlərin öyrənmə strategiyaları və onlar tərəfindən istifadə olunan yeni iş üsullarının müqayisə edilməsidir.

Digər tərəfdən, bu metod tələbələrin auditoriyadan kənar fəaliyyətlərinin təşkil edilməsi zamanı da uğurla tətbiq edilə bilər. Bu aspekt ingilis metodisti D.Kembridc tərəfindən xüsusi araşdırılmışdır. Kanadanın Karlton Universitetinin xarici dil müəllimlərinin həyata keçirdikləri eksperimentin əsas əlaməti kimi təyin edilmişdir. Sübut olunmuşdur ki, daha geniş istifadə imkanlarına malik eksperimental tədris üç əsasda – təlim materiallarına, dilin cəmiyyətdə istifadə imkanlarına və səmərəli öyrənmə mühitinin təşkil edilməsinə əsaslanmaqla həyata keçirilir. Bu barədə D.Kembridc yazır ki, *“həmin universitetin tədqiqatçı xarici dil müəllimləri eksperimental tədrisin müasir dövrdə bir metod olaraq geniş imkanlara malik olmasını əyani olaraq sübut edə bilmişlər”*(60, s. 78).

Xarici dillərin tədrisində təşkil olunan hər bir eksperiment tələbələrin əvvəlki dil bilikləri əsasında yeni dil biliklərinin onlara səmərəli üsul və vasitələrlə ötürülməsinə söykənir. Eksperimentin uğurla həyata keçirilməsi və nəticələrin dəqiq olaraq hesablanması məqsədi ilə təcrübəyə cəlb olunan qrup adətən iki hissəyə bölünür. Onlardan birincisi yoxlama, digəri isə eksperimental qrup adlandırılır. Eksperimentin keçirilmə vaxtının dəqiqləşdirilməsi də əsas məsələlərdəndir.

Yoxlama qrup müstəqil tərkib hissəsi dəyişməyən təcrübənin həyata keçirildiyi qrupdur. İstər yoxlama, istərsə də eksperiment qruplarındakı üzvlər səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə (məsələn, yaş, dil bilikləri səviyyəsi və s.) bir-birindən kəskin olaraq fərqlənməməlidir. Eksperiment üç mərhələdən ibarətdir: müəyyənədicisi, öyrədici, yoxlayıcı. Bu mərhələlər ardıcıl aparılaraq nəticələr müvafiq qaydada hesablanır. Nəticələrin müqayisəsi isə müəyyənədicisi mərhələnin sonunda əldə olunan və axırncı mərhələdə müəyyən edilən hesablama nəticələrinə əsaslanır. Eksperimentin birinci mərhələsi müəyyənədicisi mərhələdə dil vahidlərinin tədrisi ilə bağlı mövcud şərait problem baxımından təhlil edilir. Məsələn, eksperiment zamanı istifadə olunacaq metodlar və onların xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir.

Eksperimental tədrisin ilkin, yəni müəyyənədicisi mərhələsində əsas məqsəd tələbələrin xarici dil bilik və bacarıq səviyyəsinin müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Tədrisdə qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacibdir:

- 1) eksperimental tədrisin keçirilməsində iştirak edən eksperiment və yoxlama qruplarının dəqiqləşdirilməsi;
- 2) eksperimenti keçirən xarici dil fənni üzrə ekspert qrupunun təyin edilməsi (ekspert qrupu eksperimentin müəyyənəddici mərhələsində nəticələri qeydə alır);
- 3) qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi üçün meyarlar sisteminin əvvəlcədən müəyyən edilməsi;
- 4) eksperiment və yoxlama qruplarda tələbələrin xarici dil səviyyələrinin müəyyən edilmiş meyarlar üzrə yoxlanması;

Eksperimentin ikinci, yəni öyrədici mərhələsində aşağıdakı vəzifələr irəli sürülür:

- 1) tələbələrə xarici dil biliklərinin dövrün tələbləri səviyyəsində çatdırmaq üçün zəruri olan pedaqoji şərtlərin müəyyən edilməsi və öyrədici mühitin təşkil olunması;
- 2) eksperimentin təşkili üçün nəzərdə tutulmuş çalışmalar sistemindən metodik model kimi istifadə edilməsi və tələbələrə həmin çalışmaların təqdim edilməsi;
- 3) eksperimentin üçüncü, yəni yoxlayıcı mərhələsində qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakı məsələləri tam əhatə etsə, məqsəd müvafiq nəticələrin əldə olunmasına imkan yaradır: a) eksperimentin öyrədici mərhələsində qazanılmış nəticələrin nəzarətdə saxlanması və təhlil edilməsi; b) yoxlama, o cümlədən eksperiment qruplarında aparılmış eksperimentin nəticələrinin müqayisə edilməsi; c) müqayisələrin eyni aspektlər üzrə aparılması və müvəffəqiyyətin qazanılmasını sübut edən faktların nəzərə çatdırılması. Alınan nəticələrin yoxlanılması və təhlili üçün aşağıdakı göstəriciləri müəyyənləşdirmək vacibdir: 1) nəticələrin kəmiyyət göstəricisi; 2) nəticələrin keyfiyyət göstəricisi (78, s. 62).

Eksperimental tədrisdən əldə edilmiş nəticələrin kəmiyyət göstəricisi rəqəmlərlə, keyfiyyət göstəriciləri isə sözlə müəyyən edilir. Məsələn, keyfiyyət göstəriciləri

qeyri-kafi, kafi, yaxşı və əla kimi sözlərdən istifadə edilərək müəyyən edilir (bax: cədvəl 2.2.1).

Cədvəl 2.2.1

Tələbələrin keyfiyyət göstəricilərinin sxematik təsviri

tələbələrin bilik və bacarıq meyarları	keyfiyyət göstəriciləri			
	qeyri-kafi	kafi	yaxşı	əla
şifahi nitqdə yeni sözlərdən istifadə etmək				
fikrini dəqiq və aydın ifadə etmək				
nitq prosesində cümlə (mətn) yaratmaq qabiliyyəti				
həmsöhbətlərinin səhvlərini düzəltmək				
müzakirələrdə (diskussiyalarda) fəal iştirak etmək				
yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək qabiliyyəti				

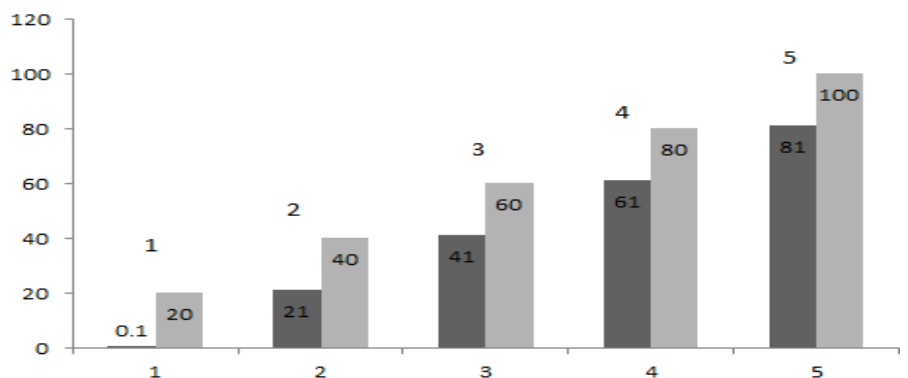
Bu meyarlar əsasında tələbələrin bilik və bacarıq səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi onların sistemli və davamlı olaraq cəlb olunduğu sorğular və testlər əsasında müəyyən edilir. Nəticələrin qiymətləndirməsinin üç mərhələdə yerinə yetirilməsi:

- 1) yoxlama qrupda sorğuların və testlərin keçirilməsi və nəticələrin müəyyən edilməsi;
- 2) eksperiment qrupda sorğuların və testlərin keçirilməsi və nəticələrin müəyyənləşdirilməsi;
- 3) aparılan eksperimentlərin nəticələrinin müqayisə edilməsi.

Yoxlama (sınaq) qrupda aparılan eksperimentin nəticələri tərtib olunmuş cədvəldə qeyd edilir. Eksperimentin sonrakı mərhələsi kimi eksperiment qrupunun nəticələri eyni qayda ilə cədvəldə öz əksini tapır. Nəticələrin müqayisə edilməsi mərhələsinə gəldikdə isə iki cədvəlin hər bir xanasındakı göstəricilər bir-biri ilə tutuşdurulur. Beləliklə, eksperimentin həqiqətən uğurlu və ya uğursuz olması bu müqayisənin nəticəsində müəyyən edilir. Cədvəldə əks olunan qiymətləndirmə meyarları eksperimentin məqsədindən asılı olaraq dəyişilə bilər.

Eksperimentin kəmiyyət göstəricilərinin təhlili 5 və ya 10 ballıq qiymətləndirmə sisteminə uyğun aparılır. Qiymətləndirmə zamanı həm yoxlama, həm də eksperiment qrupunun üzvlərinin düz cavablarının ümumi sualların sayına olan faiz nisbəti əsasında təyin edilir. Məsələn, müasir ingilis dilində qrammatik zamanların uzlaşması mövzusu üzrə tələbələrə verilən ümumi sualların sayı 50-dir. Yoxlama qrupunda tələbələr tərəfindən 50 sualdan 30-na düz cavab verilmişdir. Eksperiment qrupunda isə bu nəticə 40-a bərabərdir. Daha sonra düz cavabların sayını ümumi sualların sayına bölürük: 1-ci qrupda bu nəticə $30/50$, 2-ci qrupda isə $40/50$ nisbətindədir. Yoxlama qrupun alınan qiyməti ($30/50=0.6$) 100-ə vurmaqla nəticənin faizlə ifadəsini tapırıq: ($0.6 \times 100\%=60\%$). Bu yolla ikinci qrupun nəticəsinin faizini tapırıq: $40/50=0.8$, $0.8 \times 100\%=80\%$. Rəqəmlərdən də göründüyü kimi, 1-ci qrupun nəticəsi 60%, 2-ci qrupun nəticəsi isə 80%-dir.

Yoxlama və eksperiment qruplarının tələbələrinin kəmiyyət göstəricilərini ümumi ballar üzrə müqayisəli diaqramını aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Sxem 2.2.2. Tələbələrin kəmiyyət göstəricilərinin sütunlarla təsviri

Kəmiyyət göstəricilərinin qiymətləndirilməsi müəyyən edilmiş meyarlar 5 ballıq sistemə əsaslanır.

Tərtib etdiyimiz cədvəlin qiymətləndirmə meyarlarına əsaslanaraq müəyyən edilmiş nəticələrin rəqəmlə ifadəsindən məlum olur ki, 1-ci qrupda qazanılmış nəticə 3 balla, ikinci qrupdakı nəticə isə 4 balla ifadə olunacaqdır. Bundan başqa, bu qayda ilə 10 ballıq qiymətləndirmə sisteminə söykənərək meyarları 1-10 bal arasında dəyişmək olar.

NƏTİCƏ

Xarici dil dərsləri bütün dərslərin zəncirində mühüm həlqədir. Heç bir tədris proqramı xarici dil dərsi olmadan tərtib edilə bilməz. Xarici dil qloballaşan dünyada hər bir fərdin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün cəmiyyətə, o cümlədən fərqli dillərdə danışan insanların mədəniyyətinə inteqrasiya prosesində xarici dil bilmədən mümkün deyildir.

Xarici dilin öyrənilməsində əsas məqsəd tədris edilən xarici dildə kommunikativ səriştəyə yiyələnməkdir. Qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dil dərslərində xarici dilin tədrisi kommunikativ-yönümlü, funksional-yönümlü şəkildə təşkil edilməli və kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, interaktivlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir.

Xarici dil təliminin konkret məqsədlərindən asılı olmayaraq, onların mütləq komponenti nitq fəaliyyətinin müəyyən növünə malik olmaqdan ibarətdir. Tədris prosesinin səmərəliliyi isə müəllimin dərsi düzgün təşkil etmək və dərsin aparılmasının bu və ya digər formasının savadlı seçmək bacarığından asılıdır. Mövzu üzrə elmi ədəbiyyatın araşdırması göstərir ki, reseptiv nitq fəaliyyəti qavrayışı və informasiyanın sonrakı işlənilib hazırlanmasını həyata keçirir və oxu və eşidib-anlamı əhatə edir. Şifahi və yazılı mətnin qavranılması, anlaşılması və aktiv işlənilib hazırlanması məqsədyönümlü oxu və vahid kommunikativ vərdişlərin formalaşması sayəsində mümkündür.

Kommunikativ-funksional yanaşma çərçivəsində tələbələrdə produktiv və reseptiv vərdişlərin formalaşmasını aşağıdakı ümumi əlamətlərdə vermək mümkündür:

- tədris üçün materialı süni və düşünülmüş situasiyalar olmadan dilin təbii işlənməsini əks etdirməlidir;
- tədris materialında formal, semantik və funksional dəqiq fərqləndirilməlidir ki, tələbələr müəyyən kontekstlərdə onlar arasında əlaqələri müəyyənləşdirə bilsinlər;
- grammatik material tələbələrə əlçatan həcmdə təqdim edilməlidir;

- yeni tədris materialın təqdimatı əvvəllər mənimsənilmiş materialları tamamlamalı, əyani vəsaitlər – sxemlər, cədvəllər, illüstrasiyalar zəngin, lakin mövzu ilə uzlaşmalıdır;

- xarici dil üzrə çalışmalar sisteminin əsas məqsədi öyrənilən dilə praktik yiyələnməni təmin etmək olmalıdır və o, xarici dili başa düşmək də fikirləri ifadə etmək üçün zəruru əməliyyatların mənimsənməsinə yönəlməlidir;

- çalışmalar tələbənin yiyələnməli olduğu əməliyyatlara uyğun şəkildə təsnif edilməsi məqsədəuyğundur;

- sistemdəki çalışmaların ardıcılığı əldə olunması nəzərdə tutulan bacarıq və vərdişlərin təşəkkül prosesinin təbiətini əks etdirməlidir. Hər bir çalışma və çalışmalar sistemi bütövlükdə nitq materialının növlərindən (səsli material, qrafik material, leksika və s.) hər birinin nitqdə işlədilməsi üçün spesifik olan əməliyyatları nəzərdə saxlamalıdır;

- çalışmalar sistemi təlimin müxtəlif formalarının (auditor, laborator və ev) təşkilinin rəşional qurulması üzrə aparılmalıdır. Çalışmalar sistemi eyni zamanda nəzarət sistemi kimi xidmət edir, çünki xarici dillərin öyrənilməsində əsas nəzarət obyektləri müvafiq bacarıq və vərdişlər təşkil edir, nəzarət mərhələləri isə bacarıq və vərdişlərin təşəkkülünün mərhələlərini müşayiət etməlidir. Çalışmalar sistemi həm də nitqə yiyələnmədə və nitq prosesinin özündə istifadə olunan özünənəzarətin bacarıq və vərdişlərinin yaranmasını təmin etməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində

1. Ali məktəblərdə dilin kompleks tədrisinin linqvistik və metodik əsasları. -Bakı, 1983.
2. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // Təhsil, -Bakı, 2013, №10.-s.4-48.
3. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. - Bakı:Təhsil, 2013, №10, s.4-16
4. Bayramov, Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. -Bakı: ÇİNAR-ÇAP, 2002.- 620 s.
5. Kazımov, N.M. Ali məktəb pedaqogikası. -Bakı, 2006, 349 s.
6. Kərimov F. Şifahi nitqin inkişafı yolları. –Bakı, 2002
7. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. - Bakı: Mütərcim, 2007.
8. Salahov, R. Xarici dillərin öyrədilməsi prosesində interferensiyanın aradan qaldırılmasının bəzi yolları. 1990.
9. Şirəliyev, Ə. Xarici dillərin tədrisində fəal təlim metodlarının tətbiqi /Mə-dəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər. Beynəlxalq elmi konfransın materialları. -Bakı: Mütərcim, 2010.- s.132-135.
10. Veysova, Z. Fəal, interaktiv təlim. Müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondu (UNİCEF) 2007

Rus dilində

11. Артемов, В.А. Психология обучения иностранным языкам / В.А.Артемов. – Москва: Просвещение, -1969. – 279 с.
12. Азимов, Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятий /Э.Г.Азимов, А.Н.Щукин. –Москва: Изд-во ИКАР, 2009. –448 с.

13. Барсук, Р.Ю. Основы обучения иностранному языку в условиях двуязычия / Р.Ю.Барсук. -Москва, 1970. – 176 с.
14. Беляев, Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б.В. Беляев. – 2-е изд. - Москва: Просвещение, 1965. – 229 с.
15. Бим, И.Л. Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника / И.Л. Бим.- Москва, - 1977. -288 с.
16. Бим, И.Л. Концепция обучения второму иностранному языку: учебное пособие / И. Л. Бим. – Обнинск, 2001. – 45 с.
17. Бобылева, Л.И. Методика преподавания иностранных языков. Методические рекомендации. - Витебск : ВГУ им. П.М. Машерова, 2011. - 47 с.
18. Бойкова, Г.В. Ситуации на уроке английского языка // Иностранные языки в школе. - № 1. -2009 с. 178 с.
19. Бородулина, М.В. Основы преподавания иностранных языков в языковом вузе / М.В. Бородулина, Н. М.Минина. - Москва: Высшая школа, 1968. – 120 с.
20. Ведель, Г. Е. Очерк методики преподавания немецкого языка / Г. Е. Ведель. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1976. – 218 с.
21. Верещагин, Е.М., Костомаров, В.Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. Методическое руководство. - Москва: Русский язык, 2003. -146 с.
22. Виберман, Д.И. Устный метод обучения иностранным языкам. -Москва, 2003.
23. Ворожцова, И.Б. Основы лингводидактики. –Ижевск: Удмуртский государственный университет, 2007.- 168 с.
24. Гальскова, Н.Д. Теория обучения иностранным языкам: лингводидактика и методика / Н.Д.Гальскова, Н.И.Гез. -Москва: Академия, 2004. - 336 с.
25. Гез, Н.И. Методика обучения иностранным языкам в средней школе: учебник / Н.И.Гез, М.В.Ляховицкий. Москва: Высшая школа, 1982, 373 с.
26. Гез, Н.И. История зарубежной методики преподавания иностранных языков / Н.И.Гез, Г.М.Фролова. –Москва: Изд-во Академия, 2008. –256 с.

27. Гурчив, П.Б. Основы обучения устной речи на языковых факультетах. Часть 2. Владимир: 1974. 176 с.
28. Зильберман, Л.И. Лингвистика текста и обучение чтению английской научной литературы / Л. И. Зильберман; Отв. ред. Р. Г. Синев; АН СССР, Каф. иностр. яз. - Москва: Наука, -1988. – 156 с.
29. Зимняя, И.А. Психология обучения иностранному языку в школе / И.А. Зимняя. Москва: Просвещение, 1991. – 222с.
30. Зимняя, И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании // Россия в Болонском процессе: проблемы, задачи, перспективы : сб. науч. ст. –Москва, 2004. –с. 5-35
31. Зюкова, В.А. Роль чтения в методике преподавания иностранного языка / В.А. Зюкова // Молодой ученый. –2016. –№7. –С. 46-47.
32. Ерчак, Н.Т. Процесс овладения иностранным языком: проблемы обучения и усвоения / Н.Т. Ерчак // Адукацыя і выхаванне. – 2011. – № 1. – с. 56–68.
33. Карпов, И.В. Эксперимент в обучении чтению и переводу иностранных текстов // Известия АПН РСФСР. 1952. Вып. 43. С. 244–246.
34. Леонтьев, А.А. Основы теории речевой деятельности /А.А.Леонтьев М.: Наука, 1974. -368 с.
35. Литвинко, Ф.М. Коммуникативная компетенция как методическое понятие /Ф.М.Литвинко // Сборник научных статей. Белорусский государственный университет. –2009. –№9. –с. 1-6. 50
36. Ляховицкий, М.В. О сущности и специфике экспериментального исследования в методике обучения иностранному языку // Иностранный язык в школе. 1969. № 4. -с. 23–30.
37. Ляховицкий, М.В. О некоторых базисных категориях методики обучения иностранным языкам //Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия / Сост. А.А.Леонтьев. -М.: Русский язык, 1991. - С. 28-38.
38. Миролубов, А.А. Методика обучения иностранным языкам: традиции и современность / А.А.Миролубов. – Обнинск: Титул, 2010. – 464 с.

39. Орехова, Н.А. Обучение чтению как виду речевой деятельности / Н.А. Орехова //Актуальные проблемы лингвистики, переводоведения и педагогики. –2014. –№1. –с. 132-136.
40. Пассов, Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. Е.И. Пассов. -Москва, 2015. – 285 с.
41. Рахманов, И.В.Некоторые вопросы методики обучения иностранным языкам в средней школе // Общая методика обучения иностранным языкам: Хрестоматия /Сост. А.А.Леонтьев. М.: 1991, с. 9-20.
42. Рогова, Г.В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе в общеобразовательных учреждениях / Г.В.Рогова, И.Н.Верещагина. - Москва:Просвещение 1998. 224 с.
43. Рогова, Г. В. Роль учебной ситуации при обучении иностранному языку// Г.В.Рогова,-ИЯШ, 2005. – 217 с.
44. Салистра, И.Д., Очерки методов обучения иностранным языкам / И.Д. Салистра. -Москва: Высшая школа, 1996. -252 с
45. Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр;пер. с франц. языка под ред. А.А. Холодовича. – Москва:Прогресс,1977. – 696 с.
46. Таюрская, Н.П. Иноязычная коммуникативная компетенция: зарубежный и российский опыт / Н.П.Таюрская // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология –2015. –№ 1(41). –с. 83-87.
47. Ушинский, К.Д. Избранные труды / К.Д.Ушинский. В 4 книгах. Книга 1. Проблемы педагогики. – Москва: Дрофа, 2005. – 640 с.
48. Шатилов, С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / С.Ф.Шатилов.- Просвещение, -1986. – 223 с.
49. Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании / В кн.: В.А.Звегинцев. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. -Москва, 1965. - с. 3-1-312.
50. Щерба, Л.В. Преподавание языков в школе: Общие вопросы методики: Учебное пособие для студентов филологического факультета. - СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: И/ц «Академия», 2002. -392 с.

51. Щерба, Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе : общ. вопросы методики / под ред. И. В.Рахманова. - Изд. 2-е. - М.: Высш. шк., 1974. - 111 с.

52. Штульман, Э.А. Методический эксперимент в системе методов исследования / Э.А. Штульман . -Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1976. -156 с.

53. Щукин А. Н. Обучение иностранным языкам. Теория и практика :учеб. пособие / А.Н.Щукин. – Москва : Филоматис, 2006. – 480 с.

54. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: теория и практика: Учебное пособие для преподавателей и студентов. / А. Н. Щукин. - Москва: Омега-Л, 2010. — 475 с.

55. Якубаева, К.С. Формирование рецептивных умений [Текст] / К.С. Якубаева // Вестник КазНМУ. –2012. –№3. –сС. 79-85.

İngilis dilində

56. Allwright R.Z. “The Importance of Interaction in Classroom Language Learning” in “Applied Linguistics”, 5/2, 1984, p.156-171

57. Anderson, A. The European project semester: A useful teaching method in education project approaches to learning in engineering education. Journal of Engineering Education. 2012; 8:15–28.

58. Breen, M.P., 1985. “The Social Context for Language Learning-a Neglected Situation? In “Studies in Second Language Acquisition” vol. 7, p. 135-158

59. Cann, A. P. Factors affecting the acquisition of English as a second language. University of South Africa, October 1992, p.1-163.

60. Cambridge, D. E-portfolios for lifelong learning and assessment. -New Jersey: John Wiley and Sons. Inc., 2010.

61. Girard D. 1977. “Motivation: the Responsibility of the Teacher; ELT Journal, 31, p. 97-102

62. Hampel R. and Stickler U. New skills for new classrooms: Teaching tutors to teach language outlines Computer assisted language Learning, 2005, 18(4), pp. 311-326.

63. Krashen, S.D. Explorations in Language Acquisition. Heinemann, 2003, 93p.
64. Larsen – Freeman, D. Techniques and Principles in Language Teaching. – 2nd edn Oxford: Oxford University Press, 2000. – 252 p.
65. Levitskaya, O.S Lexical Competence Development as an Integral Part of Translators Training // Идеи. Поиски. Решения: сборник статей и тезисов XМеждунар. науч. практ. конф., Минск, 23 ноября 2016 г. - Часть 6.– Мн.: БГУ, 2017. -с.58–59
66. McCarthy M. Discourse Analysis for Language Teachers. Cambridge: Cambridge University Press. 1991
67. Mc Kay, S.L. Teaching English as an International Language. – Oxford: Oxford University Press, 2002. – 381 p.
68. Nunan D. Designing Tasks for the Communicative Classroom. Cambridge University Press, 1989, 211p.
69. Nunan D. Collaborative Language Learning, and Teaching Cambridge: Cambridge University Press. 1992
70. Nunan D. Task-based Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, 218p.
71. Olsen R. and Kagen S. About cooperative learning. In C. Kessler(ed), Cooperative language learning: A Teacher Recourse Book. New York, 1992, p.1-30
72. Prabhu N.S. 1992. “The Dynamics of the Language Lesson”, TESOL Quarterly, 26, 2, pp. 225-241.
73. Ur, P.A Course in English Language Teaching, Cambridge University Press, Second edition 2012, 235 p.
74. Willis, J. A framework for the task-based learning. Addison Wesley Longman limited 1996, 160p.
75. Yazıgy, J. R. Social and psychological factors in learning English as a foreign language in Lebanon, 1991. Published by ProQuest LLC 2015, p.1-321.
- internet mənbələr

76. Бронская, В. С. Теоретические основы формирования и развития лексических навыков у школьников // СИСП. 2011. № 4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-formirovaniya-i-razvitiya-leksicheskikh-navykov-u-shkolnikov> (дата обращения: 22.12.2017).
77. Experimental method. [http:// www.holah.karoo.net](http://www.holah.karoo.net)
78. Experimental education.
79. Light T.P., Chen H.L., and Ittelson J.C. Documenting learning with e-Portfolios: A guide for college instructors. New Jersey: John Wiley and Sons, 2011.